

CARNUNTUM

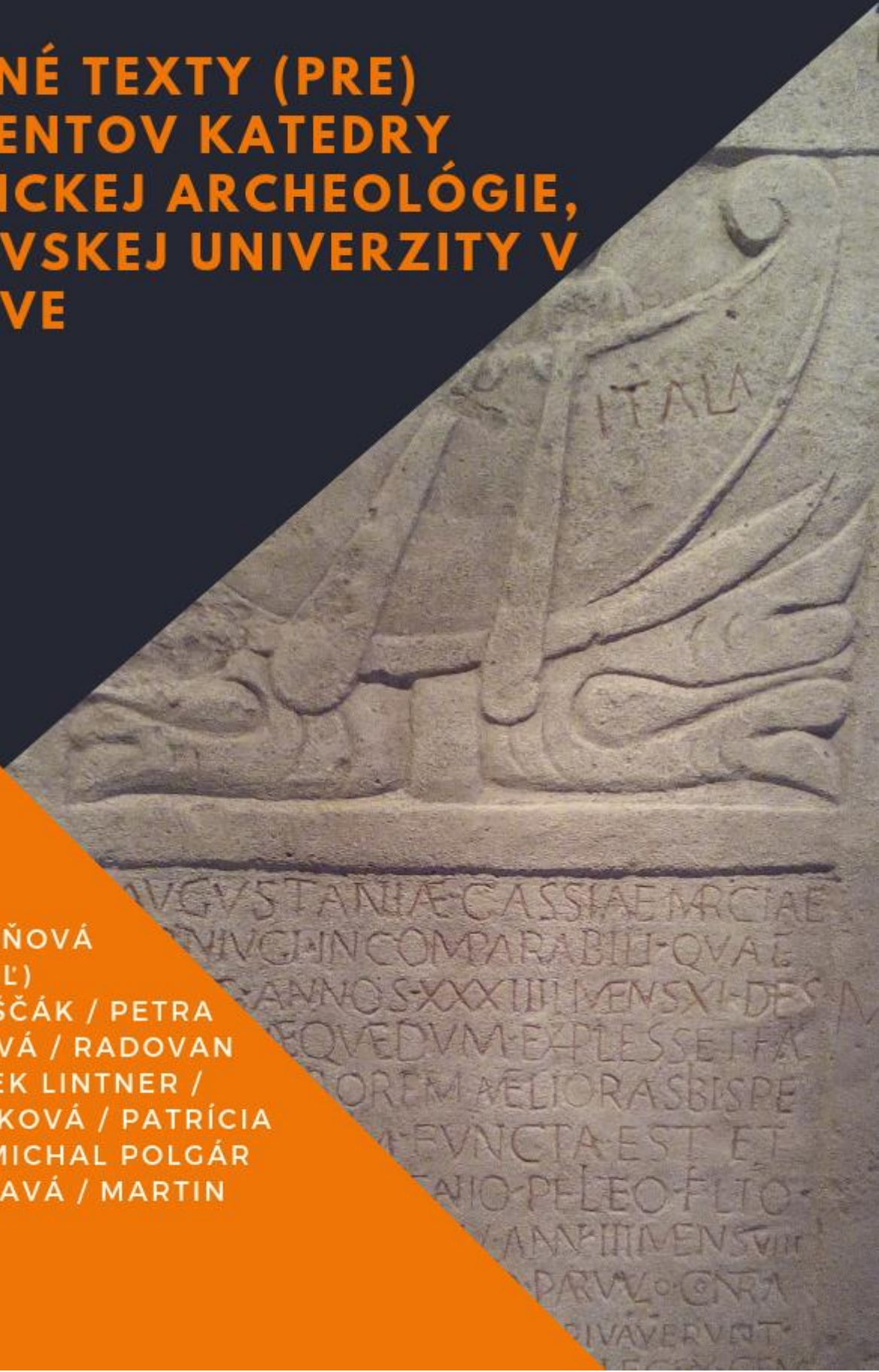
**UČEBNÉ TEXTY (PRE)
ŠTUDENTOV KATEDRY
KLASICKEJ ARCHEOLÓGIE,
TRNAVSKEJ UNIVERZITY V
TRNAVE**

AUTORI

MIROSLAVA DAŇOVÁ
(ZOSTAVOVATEĽ)

MATÚŠ BARBUŠČÁK / PETRA
DRAGONIDESOVÁ / RADOVAN
JAROTA / MAREK LINTNER /
PETRA MIKLÁNKOVÁ / PATRÍCIA
NEMČÍKOVÁ / MICHAL POLGÁR
/TERÉZIA ŠANTAVÁ / MARTIN
ZÁZIK

TRNAVA 2018

TRNAVSKÁ UNIVERZITA V TRNAVE
KATEDRA KLASICKEJ ARCHEOLÓGIE

CARNUNTUM

Učebné texty (pre) študentov Katedry klasickej archeológie,
Trnavskej univerzity v Trnave

Zostavovateľ

Miroslava Daňová

Trnava 2018

ISBN 978-80-568-0168-0

OBSAH

Úvod.....	4
Historický prehľad (Miroslava Daňová)	5
Rímsky dom a civilné obytné stavby v Carnunte (Marek Lintner)	7
Domus	7
Dom s atriom.....	9
Dom s peristylom	10
Dom s koridorom	10
Tzv. „Streifenhaus“	10
Vila.....	11
<i>Insulae</i> a viacposchodové domy	11
Kúpele v Carnunte (Patrícia Nemčíková)	13
Kúpele v rímskej spoločnosti.....	13
Základné časti a usporiadanie	13
Kúpele v Carnunte	14
Zrekonštruované kúpele	14
Veľké kúpele.....	16
Svätyne v Carnunte (Petra Dragonidesová)	19
Chrámový okrsk na Pfaffenbergu	19
Svätyne nachádzajúce sa vo vojenskom meste Carnuntum	21
Svätyne nachádzajúce sa v civilnom meste Carnuntum	24
Mitreá	25
Kult Mitru vo svetle archeologických pamiatok z Carnunta (Petra Mikláňková)	28
Pôvod a kult	28
Mitraizmus v Carnunte	28
Typológia mitreí s príkladmi z Carnunta	29
Amfiteátre Carnunta (Michal Polgár)	34
Časti amfiteátra	34
Amfiteátre Carnunta	35
Gladiátorská škola v Carnunte (Radovan Jarota)	40
Pôvod a história gladiátorských hier.....	40
Gladiátorské školy a gladiátori.....	41
Gladiátorská škola v Carnunte	42
Pohrebiská a náhrobná architektúra (Terézia Šantavá)	47
Stručný prehľad vývoja pohrebísk v Carnunte	49
Vybraná náhrobná architektúra v Carnunte	50

Hypotetická rekonštrukcia prístavov (Martin Zázik)	53
Doklady o prítomnosti námorníkov a prístavu v Carnunte	53
Lokalizácia a hypotetická rekonštrukcia prístavísk	54
Hypotetická rekonštrukcia flotily (Matúš Barbuščák)	61
Vývoj flotily <i>Classis Pannonica</i>	61
Geografické rozšírenie flotily <i>Classis Pannonica</i>	62
Lode flotily <i>Classis Pannonica</i>	63
Carnuntum ako základňa flotily <i>Classis Pannonica</i>	65
Carnuntum - Odporúčaná literatúra	69

ÚVOD

V rukách držíte študijný materiál, ktorého ambíciou bolo, aby sa študenti magisterského stupňa štúdia Katedry klasickej archeológie Trnavskej univerzity v Trnave podieľali na príprave študijných materiálov pre svojich nástupcov. V rámci seminárov zimného semestra 2018/19 spracovali dôležité informácie o území dnes zjednodušene nazývanom ako Carnuntum (rímskom civilnom a vojenskom meste, auxiliárnom tábore a ich bezprostrednej blízkosti).

Úvodná kapitola predstavuje stručný historický vývoj Carnunta a jeho hlavné usporiadanie, za ním nasledujú príspevky študentov. Autori sa zamerali na rôzne tematické okruhy spojené s architektúrou a urbanizmom rímskeho mesta. V nich sa snažili zohľadniť všeobecne platné informácie známe z diel antických autorov alebo analógií z prostredia Rímskej ríše

a následne ich porovnať s nálezmi v Carnunte. Práce študentov sa venujú postupne koncepcii rímskeho domu (M. Lintner), rímskych kúpeľov (P. Nemčíková), náboženstvu Carnunta a jeho svätyniam (P. Dragonidesová a P. Miklánková), amfiteátrom (M. Polgár), gladiátorskej škole (R. Jarota) a pohrebiskám (T. Šantavá). Samostatné práce sa zaoberali aj doposiaľ málo skúmanou témou - ako mohli vyzeráť prístavy na Dunaji (M. Zázik) a s akými plavidlami sa tu mohlo operovať (M. Barbuščák).

Pripravené príspevky predniesli v novembri 2018 – priamo „na tvári miesta“, v priestoroch Museum Carnuntinum (Bad Deutsch-Altenburg), vojenského amfiteátra (Bad Deutsch-Altenburg) a v rímskej mestskej štvrti (Petronell-Carnuntum). Vďaka pešej ceste medzi

jednotlivými zastávkami (6 km) si účastníci mohli lepšie uvedomiť skutočnú rozlohu rímskeho osídlenia. V decembri 2018 študenti upravili príspevky podľa jednotných citačných noriem a pripravili ich na publikovanie v tomto študijnom materiáli, ktorý obsahuje len príspevky doručené včas a podľa zadaných kritérií. Zostavovateľ sa zároveň snažil ponechať autorom osobitosť ich prejavu.

Miroslava Daňová

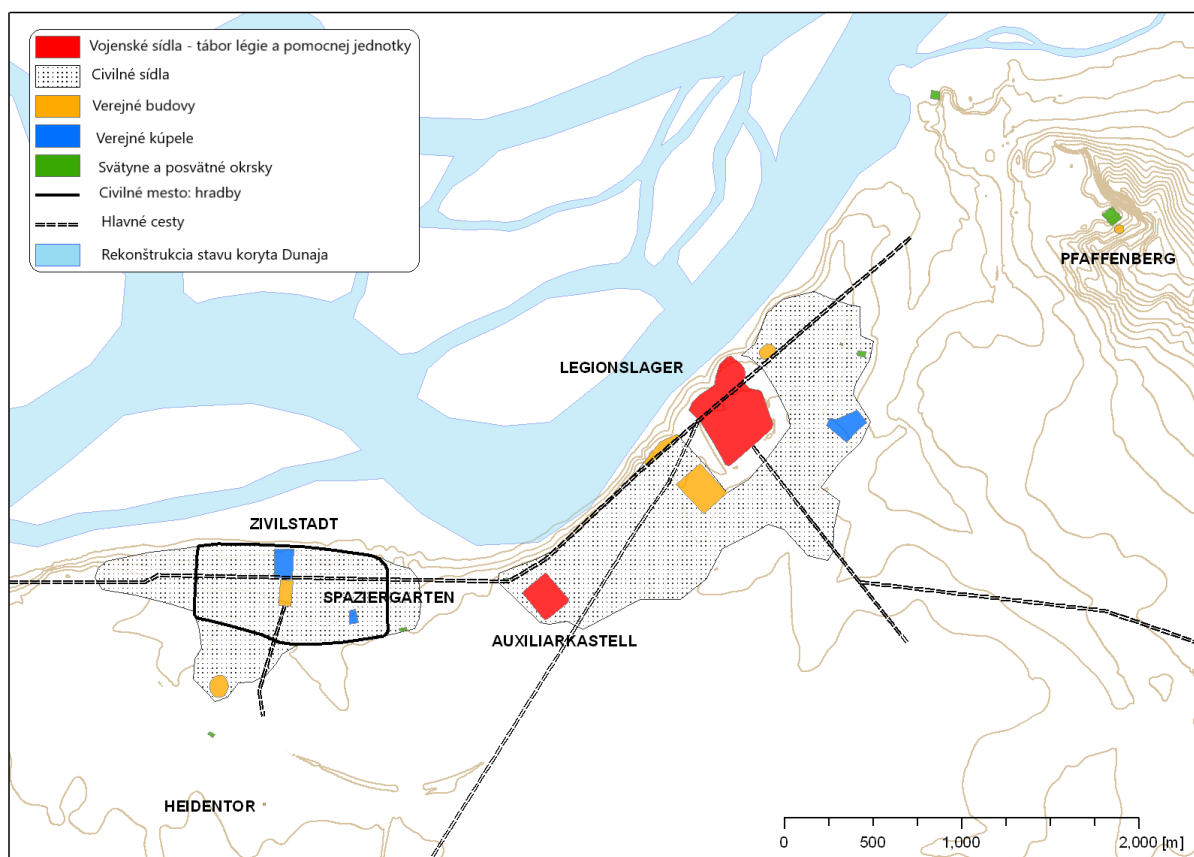
CARNUNTUM označuje osídlenú lokalitu rímskej doby na brehu Dunaja. Dnes toto územie zasahuje priamo dve rakúske obce (Bad Deutsch Altenburg a Petronell-Carnuntum) a niektoré stopy osídlenia zasahujú až do susedného mesta Hainburg an der Donau.

Ruiny rímskych kúpeľov, fóra či chrámov boli dominantou krajiny ešte v novoveku. Od 17. stor. sa začínajú objavovať písomné správy referujúce o rozsiahlych murovaných štruktúrach ktoré zaujali miestnych vzdelancov i cestovateľov. Výskum kunsthistorika Eduarda von Sackena v polovici 19. stor. bol zahájením odborného záujmu o túto lokalitu a postupne odštartoval sériu archeologických výskumov, ktoré trvajú dodnes. Záujem inteligencie a verejnosti o celú oblasť vyvrcholil v roku 1904, kedy cisár František Jozef I. osobne otvoril priestory Museum Carnuntinum. Nálezy z územia Carnunta dnes nájdeme zhromaždené v zbierkach spomínaného múzea - Museum Carnuntinum (Bad Deutsch Altenburg), Kunsthistorisches Museum Wien a početných súkromných zbierkach v oblasti.

Informácie získané počas dlhých výskumov postupne vytvorili obraz o historickom vývoji mesta. Dnes vieme, že rímske Carnuntum vzniklo v prvej polovici 1. stor. po Kr. Rímske jednotky sa v oblasti pohybovali už počas panónskeho povstania v rokoch 6-9 po Kr., avšak miesto ich pôsobenia (v tomto období tiež označené ako Carnuntum) nemožno jednoznačne stotožniť s neskorším centrom provincie Panónia Superior. S istotou môžeme existenciu tábora v tejto lokalite datovať do 40-tych až 50-tych rokov 1. stor. po Kr. Miesto sa vďaka významnej polohe na Dunaji a Jantárovej ceste stalo rýchlo centrom oblasti a následne provincie. Stavby a posádka v ňom sa podieľali na vytváraní dejín, keď sa spolupodieľali na markomanských vojnách pod vedením Marca Aurelia a Commoda, alebo keď v roku 193 po Kr. za cisára vyhlásili priamo v Carnunte Septimia Severa. V závere 3. storočia po Kr. sa stalo mesto významným centrom ťaženia cisára Galeria proti Markomanom. V roku 308 poskytlo mesto priestor na stretnutie väčšiny tetrarchov počas tzv. Konferencie cisárov. Úpadok hospodárstva v oblasti urýchlilo aj silné lokálne zemetrasenie v polovici 4. stor. po Kr. a v 5. stor. po Kr. bolo mesto postupne opúšťané.

Plocha mesta označovaného dnes ako Carnuntum (Obr. 1) zahŕňala légiový tábor, civilné mesto, auxiliárny tábor, rezidenciu miestodržiteľa, posvätný okrsok na vrchu Pfaffenberg či niekoľko amfiteátrův, z ktorých najvýznamnejšie ležali v bezprostrednej blízkosti civilného a vojenského mesta.

Dnes je táto plocha čiastočne sprístupnená verejnosti a návštevníci si môžu pozrieť autenticky zrekonštruované časti rímskeho mesta ako sú kúpele, súkromné domy alebo výrobné priestory. Výskum posledných desiatich rokov priniesol množstvo nových informácií vďaka nedeštruktívnym formám terénneho prieskumu (geofyzikálny prieskum, LIDAR, letecká archeológia). Aktivity archeológov sa potom môžu cielene koncentrovať na vytipované lokality, ktoré by bez uvedených metód zostali neidentifikované.

Obr. 1. Mapa Carnunta a jeho okolia.

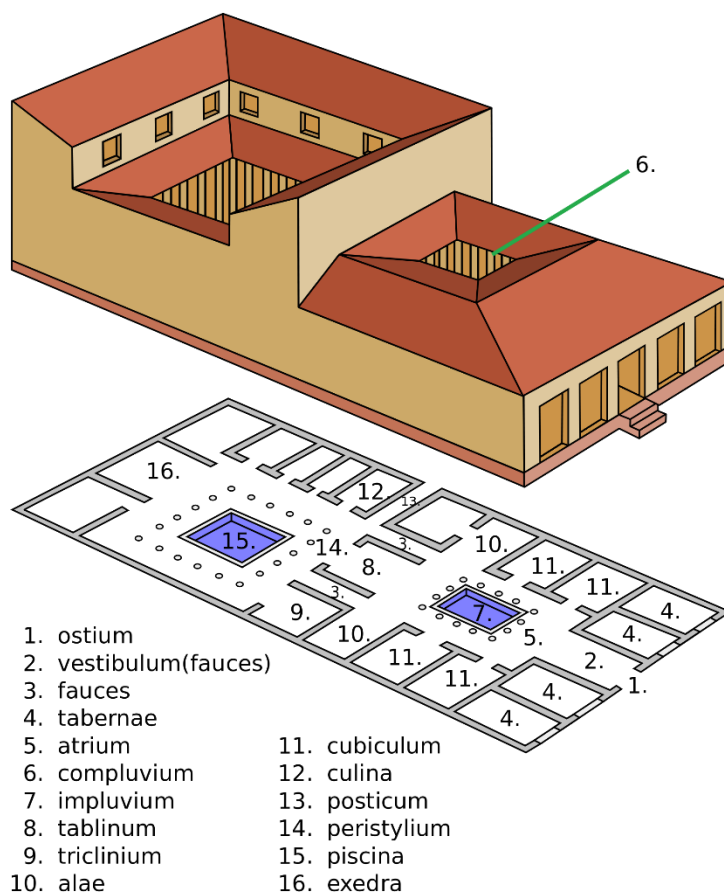
Zdroj: https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Carnuntum_map_Roman_city.gif (11.12.2018. Upravené autorkou)

Inštitúcie pôsobiace v regióne sa okrem odbornej činnosti zameriavajú aj na propagovanie kultúrneho a historického dedičstva Carnunta a vďaka tomu vznikajú neustále nové hodnotné publikácie (zoznam aktuálnych publikácií o lokalite nájdete v závere tohto študijného materiálu).

Vďaka obytným domom si môžeme urobiť predstavu o živote, majetku a zvykoch ich obyvateľov. Rozlišujeme ich na základe typológie, pôdorysu a vnútorného vybavenia:

DOMUS

V tomto type domu (Obr. 2) žili majetní občania, zatiaľ čo chudobní neboli v takýchto honosných sídlach, ale v skromnejších príbytkoch, tzv. nájomných bytoch kde žilo viacero rodín (Adam 2005, 596). Do budovy sa vchádzalo vstupnou halou – vestibulom, ktorá viedla do centrálného nádvorja – atria, čo predstavuje pravouhlý, čiastočne zastrešený priestor, v strednej časti domu. Strecha atria sa zvažovala do stredu, kde bola otvorená – compluvium (štvorcový otvor v strede atria) a kadiaľ tiež stekala dažďová voda do nádrže – impluvia a prenikalo

1. ostium	11. cubiculum
2. vestibulum(fauces)	12. culina
3. fauces	13. posticum
4. tabernae	14. peristylum
5. atrium	15. piscina
6. compluvium	16. exedra
7. impluvium	
8. tablinum	
9. triclinium	
10. alae	

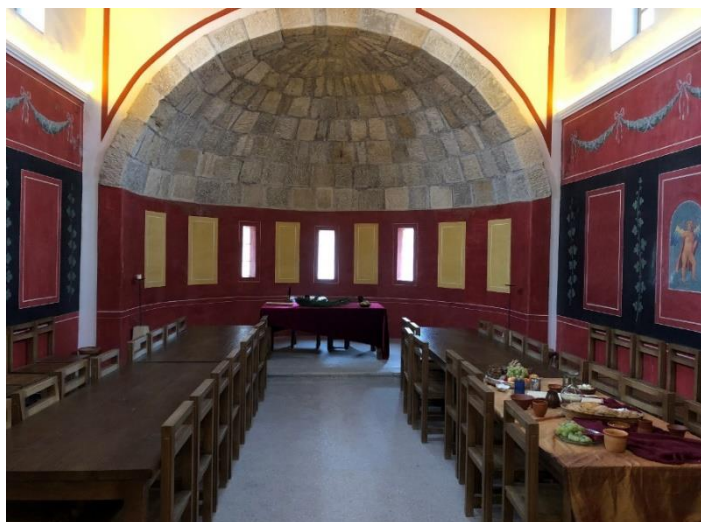
Obr. 2. Rímsky domus a jeho časti..

Zdroj: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Domus_romana_Vector001.svg (11.12.2018)

svetlo. To osvetľovalo aj príahlé miestnosti. V poľudňajších hodinách sa otvor zastieral plachtou – velarium, ktorá chránila pred slnečnými lúčmi (Clarke 1991, 4). Táto reprezentačná miestnosť existovala v niekoľkých rôznych typoch, opisovaných u Vitruvia v jeho diele „Desať kníh o architektúre“ (Vitruvius VI.3.1 – VI.3.2).

Najčastejším typom bolo atrium tuscanium, ktorého strešnú konštrukciu držali dva masívne prievlaky a na nich sa nachádzali kolmo ležiace užšie trámy. Strecha bola naklonená smerom dole k priestoru compluvia bez nutnosti ďalšej podpory stĺpov alebo pilierov (Clarke 1991, 4).

Atrium displuviatum bola strecha, ktorá sa naopak zdvíhala od *atria*. Jej výhodou bol lepší prívod svetla do jednotlivých miestností okolo *atria*. Objavovali sa aj plne zakryté *atriá*, ktoré sa stavali hlavne z toho dôvodu, že na druhom poschodí nad *atriom* sa nachádzali ďalšie miestnosti. Korintské *atrium corinthium* malo šesťnásť stĺpov, ktoré boli zároveň aj vyššie alebo štvorstĺpové – *tetrastylon* (Adam 2005, 596-598). V domoch kde sa nenachádzalo *compluvium*, čiže *atrium* bolo zastrešené – *atrium testudinatum*, mohla byť voda privádzaná potrubím (Adam 2005, 596-598).

Obr. 3. Rímsky domus a jeho časti – *tablinium* v Carnunte.
Zdroj: Archív autora

Tablinium bola miestnosť pána domu, ktorá slúžila ako kancelária alebo miestnosť, kde majiteľ prijímal svojich hostí alebo klientov. Na stenách miestnosti boli bohato zdobené fresky a busty slávnych členov rodu a predkov. Uctievanie domácich božstiev (penátov alebo lárov) v malých svätyniach v rohu *atria* alebo kuchyne bolo vo väčšej obľube ako kult predkov (Clarke 1991, 4-5). V Carnunte je miestnosť tohto typu

kompletne zrekonštruovaná v tzv. *ville urbane* (Obr. 3).

Za *tabliniom* sa obyčajne ešte nachádzala záhrada (*hortus*), rekonštrukciu ktorej možno vidieť v tzv. „Luciovom dome“ v Carnunte. Táto sa v priebehu storočí vyvinula do *peristylu*

(štvorcový, prípadne obdĺžnikový dvorček obkolesený krytým stĺporadím, pričom vnútorná plocha mohla byť dláždená alebo vysadená okrasnými rastlinami) (Clarke 1991, 4). Keďže sa *impluvium* nachádzalo v strede *atria*, návštevník nemohol prejsť *atriom*, ale ho musel obísť a tým sa mu naskytol bližší

Obr. 4. Rímsky domus a jeho časti – pohľad do kuchyne.
Zdroj: Archív autora

pohľad do priliehajúcich miestností skladajúcich sa z *cubicul* (izba/spálňa) a *alae* (dve postranné miestnosti tablina). Kuchyňa - *culina* (Obr. 4) bola umiestnená väčšinou niekde bokom pretože to bola najmenej zdobená časť domu (Clarke 1991, 5).

Pre súkromné aktivity slúžila zadná časť domu. Vo vidieckom prostredí sa vo svojom sídle mohol bohatý Riman obklopiť terasovitými záhradami. V meste vytvorili Rimania svoje záhrady vo vnútri domu na otvorenom nádvorí – *peristyle*. Okolo *peristylu* boli ďalšie obývacie priestory, ktoré slúžili ako súkromné miestnosti obyvateľov domu. Stĺpy podopierali otvorený *portikus*, ktorého vnútorné steny boli často vyzdobené nástennými maľbami. V tejto zadnej časti domu sa nachádzali miestnosti, ktoré primárne slúžili pre tých, ktorí žili v tomto dome. *Triclinium* (jedáleň) slúžila pre usporiadanie hostín v gréckom štýle. Bolo to miesto pre deväť ľudí na troch ležadlách. Ich usporiadanie bolo navrhnuté tak, aby si hostia mohli vychutnať pohľad na fontány, sochy a záhrady. Ďalšie miestnosti sa nachádzali mimo *peristylu*, aby si zachovali súkromie. Sem patrili napríklad kúpele (Obr. 5) alebo izby určené na čítanie či oddych (Obr. 6) (Clarke 1991, 17). *Peristyl* nebol len známkou luxusu, ale riešil aj problém s ubytovaním otrokov, ktorí bývali buď v pristavanom krídle alebo na vyššom poschodí (Clarke 1991, 13).

Obr. 5. Rímsky *domus* a jeho časti – pohľad do kúpeľov
Zdroj: Archív autora

Obr. 6. Rímsky *domus* a jeho časti – priestory na čítanie.
Zdroj: Archív autora

DOM S ATRIOM

Podoba klasického domu s *atriom* je v oblasti podunajských provincií ojedinelá. V Carnunte máme iba jediný príklad tohto domu vo východnej časti *canabae legionis*. Budova bola drevená a podľa nálezov ju môžeme datovať do polovice 1. storočia po Kr. (Cencic 2003, 23). Je však nepravdepodobné, že táto budova obsahovala otvorené *atrium s impluvium*, ktoré môžeme vidieť v Itálii. Kvôli klimatickým podmienkam sa tento typ v Carnunte neujal (Broncová 2010, 41-42).

DOM S PERISTYLOM

S príkladom tohto typu domu sa v Carnunte stretávame iba v civilnom meste, v severovýchodnom rohu insuly archeologického parku. Sú označené ako „Dom V“ a *domus quarta*. *Domus quarta* nebol zachytený v celom rozsahu, ale vykazoval známky luxusného vybavenia a komfortu (Broncová 2010, 42). V zadnej časti sa nachádzal peristyl, ktorého podlaha bola pokrytá mozaikou. Niektoré miestnosti mali *hypocaustum* (Broncová 2010, 42). Rovnako boli zachytené aj remeselné priestory s hospodárskym dvorom. Hlavný vchod bol umiestnený na východnej strane. Domu s *peristylom* môžeme prisudzovať predovšetkým reprezentatívny charakter, čiže jeho majiteľom bol s najväčšou pravdepodobnosťou príslušník mestskej elity (Cencic 2003, 23).

DOM S KORIDOROM

Tento typ domu je najrozšírenejší v rímskych provinciách. Koridor môže byť umiestnený v strede alebo po stranách. Vyskytujú sa aj budovy, ktoré kombinujú koridor a portikus. Dobrými príkladmi tohto typu domu v Carnunte sú tzv. „Dom I“ a „Dom II“. „Dom II“ je dnes na mieste dokonca kompletne zrekonštruovaný a pracovný názov „Dom II“ bol zmenený na „Luciov dom“. „Dom I“ je zakonzervovaný otvorenou formou a umožňuje nám urobiť si prehľad o pôdoryse a usporiadaní miestností. Stredom dlhého „Domu I“ prechádza chodba, ktorá má na oboch koncoch vchod a zároveň umožňuje prístup do všetkých miestností umiestnených po stranách. Podoba domu, ktorý môžeme vidieť dnes je datovaná do 4. storočia po Kr. a mala niekoľko starších fáz (Broncová 2010, 43). V druhej polovici 1. storočia po Kr. mal tento dom drevenú zástavbu. Postupom času bola vytlačená použitím nepálených tehál a kameňa. Predná časť mala štyri miestnosti, za ktorými sa nachádzal hospodársky dvor. Za ním sa nachádzala hlavná obytná časť domu a celý komplex vzadu uzatvára záhrada. Na komfort poukazujú nálezy fragmentov nástenných malieb a mozaík (Cencic 2003, 24).

TZV. „STREIFENHAUS“

Obytné domy menších obchodníkov a remeselníkov vychádzali v rímskych provinciách z klasického rímskeho domu s atriom či peristylom. V provinciách možno sledovať určitú diferenciáciu v typológii domov, pričom bohatší obyvatelia si potrpeli na luxusné vybavenie, ktoré zrejme vlastnili aj v Itálii. Ostatné civilné obyvateľstvo potrebovalo v priestore svojho domu vykonávať aj väčšinu svojich obchodných a remeselných aktivít. Preto sa stále viac rozširovala podoba dlhého domu, ktorý bol užší a zvyčajne s otvoreným portikom. Tento typ domu sa v odbornej nemeckej literatúre často nazýva „Streifenhaus“ (Humer 2003, 49).

Ide o dlhý pravouhlý dom, ktorého užšia strana smeruje do ulice. Tieto budovy sa nevyskytujú ojedinele, ale často sú radené tesne vedľa seba do hustých zhlukov. Preto sú označované ako „Streifenhäuser“. Často majú otvorený portikus. Ten tvorí ideálnu plochu pre výrobnú, remeselnú či obchodnú činnosť. Za ním sa zvyčajne nachádza hospodársky priestor s prístavbami a obytným priestorom. „Streifenhaus“ je svojou formou veľmi podobný domu s koridorom a nie je jednoduché nájsť medzi nimi rozdiely. Dom bol prevzatý od domácich obyvateľov, preto stavba kombinuje funkciu obytnú, obchodnú a hospodársku. V zadnej časti sa nachádzal dvor, záhrada, latríny, cisterny, studne a iné hospodárske budovy. Majitelia boli často obchodníci a remeselníci – teda šlo zväčša o strednú sociálnu triedu (Humer 2003, 49-50).

VILA

Spolu s mestským domom mnoho bohatých rodín vlastnilo aj omnoho väčšie sídla – vily, ktoré sa nachádzali spolu s príahlymi pozemkami na vidieku. Rozdiel medzi vilou a mestským domom typu *domus* je veľkosť samotného komplexu a poňatie výhľadu z izieb okolo peristylu. Mohli sa v nich nachádzať bazény alebo cele kúpeľné komplexy. Naopak v mestskom dome typu *domus* je výhľad smerom k peristylu. Vilám nachádzajúcim sa v provinciách väčšinou chýbal luxus tých víl, ktoré sa nachádzali na Apeninskom polostrove. Bolo to hlavne z toho dôvodu, že sa nestavali za účelom rekreácie, ale slúžili hlavne ako ekonomické centrá v provinciách. Je celkom problematické v provinciách určiť, čo je a čo nie je vila. Hlavné znaky, ktoré charakterizujú rímsku vilu sú mozaiky, fresky, portiká, skrátka ich luxus veľkosť (Adam 2005, 238).

INSULAE A VIACPOSCHODOVÉ DOMY

V tomto type domu žili zväčša remeselníci, menší obchodníci a prepustenci. Obývali menšie domy usporiadané okolo *atria*, niekedy aj na viacerých podlažiach. Jednotlivé izby sú na rozdiel od bohatších domov menšie, horšie osvetlené, majú nižšie stropy a sú umiestnené okolo *atria* podľa praktického využitia a nie podľa symbolického alebo vizuálneho usporiadania, ako je to v bohatých domoch alebo vilách. Prechodným typom domu medzi stavbou typu *domus* a *insulae* mohol byť tzv. *testudinatum*. Ide o dom s *atriom*, kde bolo *impluvium* a *compluvium* odstránené aby mohlo byť postavené ďalšie poschodie (Clarke 1991, 12).

Obytná architektúra v Carnunte bola prispôsobená klimatickým podmienkam vyplývajúcim z geografickej polohy mesta. V niektorých luxusnejších domoch je doložené hypokaustum, stavby sú uzavretejšie a pôsobia dojmom, že sa pri stavbe prikladal dôraz viac na praktickosť ako v prípade luxusných víl v bohatších (prímorských) rímskych mestách.

Na tejto lokalite prirodzene dochádzalo k mnohým prestavbám a to, čo sa nám zachovalo do dnes predstavuje obraz mesta z obdobia jeho zániku v štvrtom storočí po Kristovi. Bohužiaľ mnoho domov v Carnunte bolo nedostatočne preskúmaných a v niektorých budovách nie je možné ani určiť ich funkciu. Len podľa prítomnosti vykurovacieho zariadenia sa môžeme domnievať, že priestory slúžili obytným účelom. Z pohľadu typológie sa v Carnunte žiadna ojedinelá forma domu nevyskytla. Pôdorysy domov sa zhodujú s domami na iných rímskych sídliskách v Panónii, Noriku či Raetii.

ZOZNAM POUŽITEJ LITERATÚRY

Adam 2005 - J. P. Adam: Roman building: techniques and architecture. London 2005.

Broncová 2010 – L. Broncová: Carnuntum. Římské město na Dunaji (1. - 4. stol. po Kr.). Nepublikovaná diplomová práca, Univerzita Karlova. Praha 2010.

Cencic 2003 - J. Cencic: Römische Wohnhausen in Carnuntum. Carnuntum Jahrbuch 2003, 10-111.

Clarke 1991 - J. Clarke: The houses of Roman Italy, 100 B.C.- A.D. 250. University of California press, Berkeley 1991.

Humer 2003 - F. Humer: Das römische Stadtviertel im Freilichtmuseum Petronell. Archäologischer Park Carnuntum. Die Ausgrabungen. Bd. 3. Wien 2003.

Antickí autori:

Vitruvius – Vitruvius Pollio: De Architectura. (www.perseus.tufts.edu, ed. Morris Hicky Morgan)

KÚPELE V RÍMSKEJ SPOLOČNOSTI

História rímskych verejných kúpeľov, tiež označovaných ako *thermae* (z gréc. *thermos*, “horúci“) siaha až do 2.stor. pred Kr. (*Carcopino 2004*, 313). V roku 33 pred Kr. sa v celom Ríme nachádzalo približne 170 kúpeľov sprístupnených verejnosti a ich počet neustále rástol. V tomto období bol za správu verejných kúpeľov zodpovedný Agrippa, ktorý nielenže uhradil všetky kúpeľné poplatky, ale taktiež nechal vybudovať nové kúpele s bezplatným prístupom. Jeho kúpele sa zároveň stali akousi normou a architektonickým modelom pre nasledujúce stavby tohto typu. Od 1.stor. po Kr. dochádza k postupnému rozširovaniu týchto komplexov, čo možno pozorovať pri projektoch cisárov Neróna, Tita a Trajána. Nasledovali Caracallove kúpele, ktoré dosiahli veľkosť 27 akrov, no napokon boli prekonané tými Diokleciánovými s 32 akrami. S poslednou tak rozmernou konštrukciou sa stretávame v čase vlády Konštantína, ktorý stál za vybudovaním podobne rozmerného komplexu v 4. stor. po Kr. Napokon bolo v Ríme vystavaných viac ako 800 kúpeľných komplexov (*Carcopino 2004*, 313-315). Prepracovanejšie kúpeľné komplexy bývali častokrát rozmernými a nákladnými štruktúrami s dômyselne riešeným priestorom, pôsobivou umeleckou výzdobou a kde sa v plnej šírke uplatnili klenby a kupoly, rôzne druhy mramorov a ďalších vzácnych materiálov (*Yegül 1992*, 31).

Kúpeľné zariadenia boli budované nielen za mestskými hradbami, ale taktiež mohli byť vystavané v priestore mestskej aglomerácie (*Owens 1992*, 152). Prístup do týchto zariadení bol spoplatnený, čo sa avšak nevzťahovalo na deti, ktoré boli od akéhokoľvek poplatku oslobodené. Vo všeobecnosti tieto komplexy oplývali spoločným základným usporiadaním a špeciálne vyhradeným priestorom pre ženy aj mužov, alebo obe skupiny prichádzali vo vopred stanovenom čase. Avšak v čase vlády cisára Domitiána došlo v očiach vtedajšej spoločnosti k radikálnemu kroku, kedy bolo mužom aj ženám umožnené spoločné kúpanie. Avšak kvôli mnohým škandálom, cisár Hadrián v roku 138 po Kr. opäť zaviedol oddelené kúpanie (*Carcopino 2004*, 315).

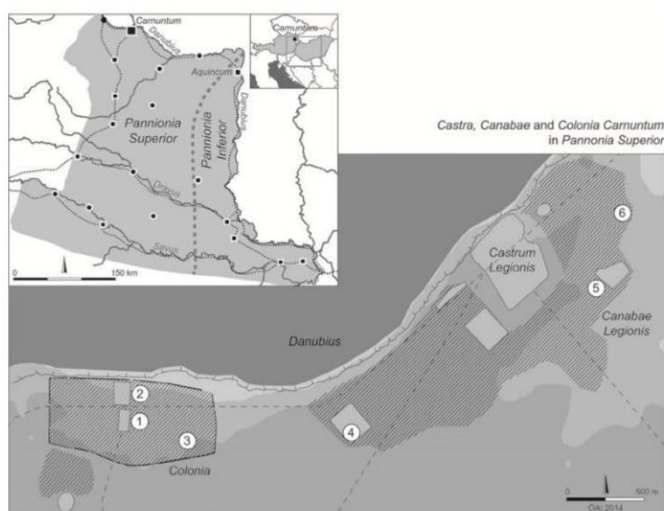
ZÁKLADNÉ ČASTI A USPORIADANIE

Priestorové usporiadanie jednotlivých častí kúpeľov nebolo náhodné. Jednotlivé priestory boli navrhnuté tak, aby ich návštevníci postupovali z najchladnejších miestností, cez tie s miernou teplotou až smerom do najteplejších izieb. Potom, čo si kúpajúci odložil veci v šatni – *apodyterium* - sa presunul do chladnejšieho priestoru vybaveným bazénom so studenou vodou - *frigidarium*. Kvôli postupnej aklimatizácii nasledovala zastávka v bazéne s teplou alebo vlažnou vodou - *tepidarium*. Na rade bola napokon miestnosť s horúcim kúpeľom – *caldarium*

(Campbell 2009, 52-53). Priestor kúpeľov bol vyhrievaný podpodlažným vykurovaním - *hypocaustum*, ktoré sa nachádzalo pod podlahou miestností podopretou malými piliermi, avšak mohlo sa vzťahovať aj na vykurovanie stien. Do podpodlažného priestoru bol vháňaný horúci vzduch z kúreniska - *praefurnium*, čo malo za následok ohrev podlahy i stien miestností (Farrington 1995, 101-102). Prepracovanejšie systémy mali miestnosti so suchým vzduchom - *laconicum*, plavecké bazény, latríny, záhrady a kolonády, prednáškové sály, knižnice, priestory vyhradené na cvičené podobné gréckym gymnáziám (Carcopino 2004, 315). Prívod a odvod vody bol zabezpečený vodovodným a kanalizačným systémom (Massey 2006, 6).

KÚPELE V CARNUNTE

Výber lokality, na ktorej postupom času vyrástlo významné provinčné mesto Carnuntum, nebol náhodný. Okrem strategických dôvodov, akými sú blízkosť dôležitých komunikačných trás (Jantárová cesta, Dunaj), či značné množstvo poľnohospodárskej oblasti sem nepochybne patria aj zdroje liečivých prameňov bohatých na obsah jódu a síry. Zdroj teplovodných prameňov predstavoval nesmierne dôležitý element pri rozvoji mesta a teda výstavbe kúpeľných komplexov (Ertl 2006, 145). Patrí sem kúpeľný komplex,

Obr. 6. Archeologická lokalita Carnuntum – výskyt kúpeľných komplexov - Colonia Carnuntum: 1. fórum; 2. Veľké Kúpele, 3. zrekonštruované kúpele. Auxiliárna pevnosť: 4. kúpele. Canabae Carnuntum: 5. kúpele; 6. kúpele v chrámovom okrsku.

Zdroj: V. Lindinger/H.Sedlmayer (podľa Sedlmayer 2018, 108 Abb.1)

ktorého podobu dnes možno vidieť v jednej z troch rekonštruovaných stavieb. Rekonštruované verejné kúpele, boli len jedným z viacerých podobných zariadení v Carnunte (Obr. 6). Najpôsobivejšie kúpele boli vystavané v blízkosti Fóra, donedávna mylne uvádzané ako „ruiny paláca“. Pomerne rozmerný kúpeľný komplex bol zachytený juhovýchodným smerom od *castra legionis*. Ďalšie boli zaznamenané v priestore chrámového okrsku a v auxiliárnej pevnosti (Sedlmayer 2018, 107-108; Ertl 2006, 145-148).

ZREKONŠTRUOVANÉ KÚPELE

Súčasný zrekonštruovaný komplex je výnimočným príkladom oživenia základnej funkcie antickej štruktúry, ktorý bol nielenže vystavaný na svojom pôvodnom mieste (východná časť civilného mesta), ale aj pôvodnou technikou antických majstrov. Okrem rekonštrukcií

kúpeľných častí, sociálnych zariadení a kuchynského priestoru bola pozornosť odborníkov zameraná aj na samotný interiér a celkový dizajn. Odborníci sa pri renovácii snažili v čo najväčšej miere vychádzať z lokálnych nálezov, ktoré boli odkryté počas výskumu vedeného v rokoch 2005 a 2007 a z jedinej publikácie zameranej na nástenné maľby v rámci Carnunta, ktorá obsahovala fragmenty aj zo starších výskumov (*Behling 2012, 1-2*).

Kúpele oplývali typickým základným usporiadaním. Návštevníci vstupovali cez koridor vyzdobený mozaikami, ktorý bol z oboch strán obklopený radom miestností. Tie boli na základe archeologických nálezov (grilovacia platforma, pec) interpretované ako „kuchynská“ oblasť. Steny boli pokryté jednoduchou nástennou maľbou a priestor bol doplnený základným kuchynským vybavením, ktorý mal zabezpečiť prípravu jedál pre návštevníkov kúpeľov. Časť malieb bolo zrekonštruovaných na základe komparatívnej metódy, v prípade ktorých odborníci obrátili svoju pozornosť na mesto Ostia či Bad Neuenahr-Ahrweiler.

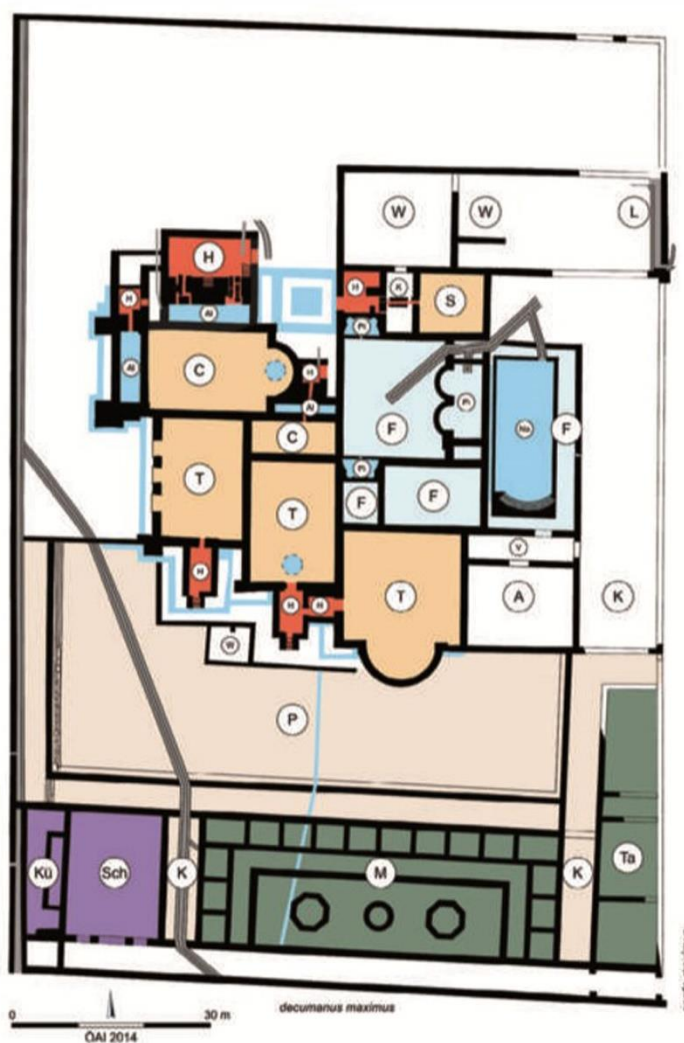
Najreprezentatívnejšou miestnosťou bola monumentálna vstupná hala, tiež označovaná ako *basilica thermarum* (*Behling 2012, 2-4*). Časť obloženia tejto izby bola tvorená mramorom, čo je taktiež podporené mnohými fragmentárnymi nálezmi. Drobné fragmenty rôznej farby, ktoré boli objavené v blízkosti východnej steny umožnili rekonštrukciu jej spodnej časti (sokel). Tá bola následne namaľovaná polychrómnymi mramorovými imitáciami. Hlavné zóny tvorené bielym poľom s červeným orámovaním rovnako aj stropná maľba zdobená s rastlinným vzorom boli taktiež rekonštruované na základe minimálneho počtu fragmentov (*Behling 2012, 5-6*).

Po prechode touto rozmernou halou sa návštevník kúpeľov ocitol vo *frigidariu*. Táto miestnosť so studeným kúpeľom bola vybavená nádržou pokrytou mramorom. Priestor okolo kúpeľa tak ako v prípade aj iných *frigidarií* býva zvyčajne obložený freskami rýb. V tomto prípade ako modely poslúžili fragmenty z Carnunta (Dom 1) a z Münsingenu (*Behling 2012, 6-7*). Po pobyte v chladnej miestnosti sa kúpajúci presunul do *tepidaria*, mierne vykurovaného priestoru. Na jeho rekonštrukciu malieb bol použitý vzor zo súkromného kúpeľa rhaetskej villy zo Schwangau, ktorý pozostával z viacerých červených línií na svetlom podklade a rastlinného vzoru (*Behling 2012, 7-8*). Bohatý dekor sa vyskytoval aj v *caldariu*, nasledujúcej miestnosti vybavenej nádržou s horúcou vodou. Medzi nájdenými fragmentmi sa okrem zvyškov tubulov našli aj úlomky mramorových fragmentov, nástenných malieb, štukovej výzdoby a časti mozaikovej podlahy (*Behling 2012, 8-9*). Pri horúcich a teplých kúpeľoch je typické využitie mramorového obloženia a ani toto *caldarium* nie je výnimkou. Avšak na rekonštrukciu bola použitá len maliarska imitácia mramoru s využitím externého príkladu z Rhaetie (Schwangau). Základný vzor je opäť tvorený bielym podkladom s červeným orámovaním.

VEĽKÉ KÚPELE

Areál tzv. Veľkých kúpeľov leží v severozápadnej časti mesta, v blízkosti fóra a Cardo Maximus. Na rozdiel od ostatných kúpeľných komplexov, súčasťou tejto štruktúry bola aj *palaestra* a *natatio* (Sedlmayer 2015, 380-381). Prvé výskumy začali v roku 1939 a boli vedené nemeckým archeológom Erichom Swobodom, avšak kvôli vypuknutiu 2. svetovej vojny museli byť prerušené. Následne boli obnovené v 50tych rokoch 20. storočia, pričom ich funkcia nebola stále ujasnená a celý komplex bol interpretovaný „ruiny paláca“. Napokon sa v roku 1967 podarilo bádateľom odkryť pozostatky pôdorysu s rozmermi 104 x 143 m, ktoré stáli na spálených zvyškoch sídliska z 1. a 2. storočia po Kr. Kúpele boli zrejme vybudované po markomanských vojnách, pravdepodobne za čias Severovcov. Avšak iní bádatelia (Christoph Ollerer) datujú kúpeľný komplex do obdobia vlády Antonia Pia (Ertl 2006, 145-148). Približne v 3. štvrtine 3. storočia, bol komplex poškodený požiarom a jeho následná prestavba viedla k zmene jeho funkcie (Sedlmayer 2015, 380). Takýto časový rozsah konštrukcie je podporený aj nálezmi mincí a ich dôsledného rozboru, ktoré sa vyskytujú od čias Tibéria (14-37 po Kr.) až po Arkádia (388-403 po Kr.), teda od roku 14 až po rok 403 (Schachinger 2015, 271).

Celý kúpeľný areál sa skladal z dvoch častí (Obr. 7), ktoré boli od seba navzájom predelené veľkým dvorom tzv. *palestrou*, ktorá bola pravdepodobne určená k športovým aktivitám. Samotné kúpeľné zariadenie sa nachádzalo v severnej časti. Vchodom na východnej strane sa vstupovalo do

Obr. 7. Colonia Carnuntum – základné usporiadanie miestností tzv. Veľkých kúpeľov v blízkosti fóra: A – apodyterium, Al – alveus, C – caldarium, F – frigidarium, H – miesnosť s praefurniom, K – chodba, Kü – kuchyňa, L – latrína, M – macellum, Na – natatio, P – palaestra, Pi – piscina, S – sudatorium, Sch – schola, T – tepidarium, Ta – tabernae, V – vestibul, W – obslužné miestnosti.

Zdroj: H. Sedlmayer (podľa Sedlmayer 2018, 110 Abb.2)

koridoru, ktorý viedol do šatne a následne do jednotlivých miestností s bazénmi s rôznou teplotou vody. Vyhrievané priestory, ktorých zastrešenie bolo tvorené klenbovými konštrukciami boli lokalizované v západnej časti a chladnejšie miestnosti spolu s *natatium* a *sudatorium* sa nachádzali vo východnej sekcii (Sedlmayer 2015, 379-380).

Obzvlášť pozoruhodným prvkom vzhľadom na obdobie vzniku Veľkých kúpeľov v posledných desaťročiach 2. stor. po Kr. je naplánovanie rozsiahleho *Natatia* a *Palaestry*, pretože tieto stavby už boli v iných oblastiach „vyradené“, alebo nahradené inými štruktúrami (Sedlmayer 2015, 380). Jedným z dôvodov k výstavbe týchto objektov môže byť aj viditeľná záľuba Severovcov v ich využívaní. Cassius Dio uvádza, že Septimius Severus si doprial oddych v kúpeľoch dvakrát do dňa a jeho syn Caracalla obľuboval športový štýl plávania, dokonca je o ňom známe, že trénoval v vodách so silným prúdom (Sedlmayer 2018, 109; Cassius Dio, LVII, 17, 2-3; LVIII, 11, 3.).

Macellum, teda verejná tržnica tvorila južnú časť komplexu. Súčasťou týchto priestorov boli aj podpivničené priestory, ktoré jednotlivé obchody využívali zrejme ako sklady. Otázna je interpretácia dvoch oktagonálnych a jednej kruhovej konštrukcie, ktoré sa nachádzali vo vnútornom dvore. Do úvahy prichádzajú viaceré možnosti. Tieto stavby mohli byť určené napr. na kultové, reprezentatívne, či technické účely napr. ako zásobáreň, rozvod vody, či skladovanie obilia (Friesinger/Krinzinger 1997, 267). Je možné, že jeho výnimočný koncept bol založený na severoafrickom modeli z Leptis Magny, ktorý taktiež obsahuje zvýšený počet tholoi s oktagonálnym plánom (Sedlmayer 2015, 381-382). Mimoriadny význam stavby potvrdzuje fakt, že v jednej z miestností sa uskutočňovali zhromaždenia miestneho spolku hasičov – *collegium fabrum*, čo potvrdzuje nález oltáru venovaného Geniovi kolegia (Ertel 1991, 233).

ZOZNAM POUŽITEJ LITERATÚRY

Behling 2012 – C. Behling: Die malerische Ausgestaltung der Thermen-Rekonstruktion in der Zivilstadt Carnuntum. *Römisches Österreich* 34-35, 2012, 1-12.

Campbell 2009 – D. Campbell: Roman Auxiliary Forts 27 BC – AD 378. Oxford 2009.

Carcopino 2004 – J. Carcopino: Daily life in ancient Rome. London 2004.

Ertl 2006 – F. Ertl: Die Bauwerke Carnuntums in Canabae und Zivilstadt. In: E. Windholz (Hrsg.): Carnuntum: Die Metropole am Rande des Römischen Imperiums. Bad Deutsch-Altenburg 2006, 135-162.

Ertel 1991 – Ch. Ertel: Römische Architektur in Carnuntum. Wien 1991.

Farrington 1995 – A. Farrington: The Roman Baths of Lycia: An Architectural Study. London 1995.

Friesinger/Krinzinger 1997 – H. Friesinger a F. Krinzinger: Der römische Limes in Österreich: Führer zu den archäologischen Denkmälern. Wien 1997.

Massey 2006 – H. Massey: Plumber's Handbook. Carlsbad 2006.

Owens 1992 – E. Owens: The city in the Greek and Roman world. London 1992.

Sedlmayer 2015 – H. Sedlmayer: Große Thermen, Palästra, Macellum und Schola im Zentrum der Colonia Carnuntum. *Zentraleuropäische Archäologie* 5, 2015, 377-388.

Sedlmayer 2018 – H. Sedlmayer: Large City Baths Of Colonia Carnuntum (Pannonia Superior/Austria). *Archaeologia Mosellana* 10, 2018, 107-118.

Schachinger 2015 – U. Schachinger: Das Munzspektrum aus Grossen Thermen. *Zentraleuropäische Archäologie* 5, 2015, 371-318.

Yegül 1992 – F. Yegül: Baths and Bathing in Classical Antiquity. Cambridge 1992.

Antickí autori:

Cassius Dio, Historia Romana 77, 17, 2-3; 78, 11, 3.

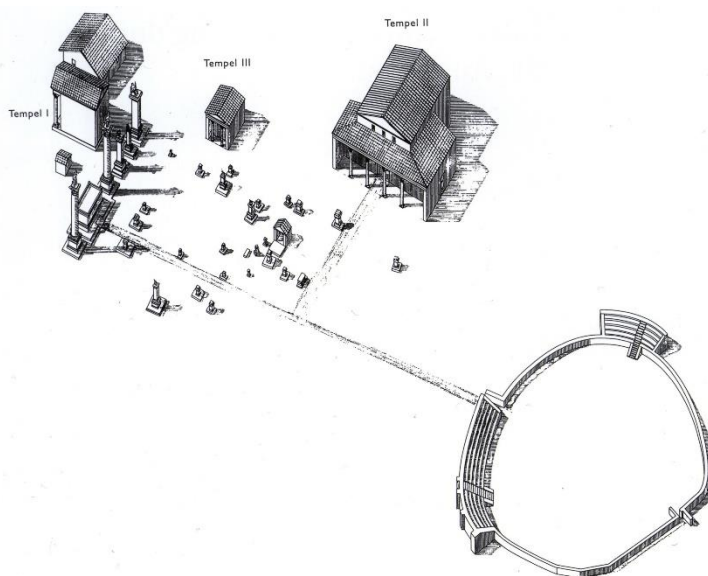
SVÄTYNE V CARNUNTE (PETRA DRAGONIDESOVÁ)

Náboženstvo bolo súčasťou každodenného života rímskeho mesta. V Carnunte boli svätyne a pamiatky náboženských praktík rozptýlené vo všetkých častiach mesta i jeho okolí (Obr. 9)

CHRÁMOVÝ OKRSOK NA PFAFFENBERGU

Dôležitosť lokality na kopci Pfaffenberg môžeme sledovať od obdobia vlády cisára Claudia (41-54 po Kr.). Už pri vzniku rímskeho mesta Carnuntum bola táto oblasť označená za posvätnú horu. Obyvatelia tohto mesta si pri jeho zakladaní všimli podstatné prírodné vlastnosti, ktoré daná lokalita mala. Patrili medzi ne dobrá poloha na brehu rieky Dunaj, prítomnosť termálnych prameňov pri úpäti hainburských kopcov, vysoké množstvo stavebného a dekoratívneho materiálu určeného k výzdobe architektúry v blízkom okolí a možnosť využitia blízkeho kopca ako posvätného priestoru (*Jobst 2006*, 11-12). Meno Pfaffenberg však v antike nebolo používané a predpokladá sa, že sa mohol nazývať Mons Iovis alebo mons Carnuntinus (*Jobst 2006*, 37). Prvé zmienky o nálezoch z Pfaffenbergu máme z roku 1848, keď istý pastor Jakob Reinberger píše o náhrobkoch venovaných rímskym vojakom, ktoré boli značne poškodené (*Jobst 2006*, 19-20).

Architektúra bola po prvý raz identifikovaná v roku 1877, keď F. Huber z Hainburgu objavil základy Jupiterovho chrámu, konkrétnejšie budovu C. Na jeho výskum neskôr nadviazal Matthaues Much. Jedny z najstarších nálezov sú vrchná polovica oltára dedikovaného Jupiterovi Optimovi Maximovi a torzo sediacej sochy Jupitera. Postupom času sa počet

Obr. 8. Plán chrámového okrsku Pfaffenberg podľa H. Thür (2000).
Zdroj: *Jobst 2006*, 46, Abb. 61.

artefaktov zvyšoval, čo vyvolalo záujem o skutočný vedecký archeologický výskum v roku 1898. Viedol ho Maximilián Groller, ktorý objavil základy chrámových architektúr, sochy a množstvo dedikovaných oltárov a monumentov. Na lokalite objavil celkovo okolo 20 stavebných štruktúr, ktoré sa rozprestierali na rozlohe 6 000-7 000 m² (Obr. 8). Vzhľadom na to, že predpokladal využitie lokality nielen kultovému ale aj vojenskému účelu, identifikoval v budovách A a B na severných okrajoch limitné veže. Jeho dôkazy avšak neboli dostatočne

presvedčivé. Oltáre, sochy a nápisy hovorili o zasvätení Viktórii, bohyni víťazstva, Jupiterovi a taktiež aj cisárskemu kultu. V konečnom dôsledku bola lokalita označená ako chrámový okrskok (Jobst 2006, 23-25). V 3. storočí dostal Jupiter lokálny prívlastok Karnuntinus, odkedy sa objavuje v nápisoach na zasvätených pamiatkach skratka IOMK (Jobst 2006, 36) - *Iovi Optimo Maximo Karnuntino* (Jobst 2006, 79). Najstarší nález z chrámového okrsku je oltár zasvätený Viktórii vojakom Valeriom z 15. légie Apolinaris (Jobst 2006, 87). Na začiatku 70-tych rokov 20. storočia viedol výskum na lokalite Hermann Vetters spolu s Viedenskou univerzitou. V budove S, ktorá bola chrámom kapitolskej trojice bola objavená takmer úplne zachovalá hlava Jupitera v nadživotnej veľkosti. V tej istej budove už bádateľ Groller objavil podstatne menšiu hlavu sochy bohyně Minervy Augusty (Jobst 2006, 29-30).

Ako sme už vyššie spomenuli, na lokalite sa nachádzalo množstvo budov ale aj rôznych monumentov. Bol tam objavený vstup do svätyne (*propylon*), chrámy Jupitera Optima Maxima a kapitolskej trojice, veľký cisársky oltár (*Ara Augustorum*), stĺpy dedikované Jupiterovi a cisárom, oltáre a kaplnky, budovy určené pre kňazov (*magistri montis*) a amfiteáter. Najstarší chrám (Chrám I) sa nachádzal vedľa vstupu a bol orientovaný na rozdiel od ostatných budov zo severu na juh. Zasvätenie stavby sa vďaka nálezom 13 čiastočne pomalovaných fragmentov sôch tróniaceho Jupitera prisudzuje práve jemu (Jobst 2006, 47-53). Južne od tohto chrámu sa nachádzal Chrám III, u ktorého bola orientácia zmenená na západ-východ. Rozmerovo mal 5,91x4,73 metra a vďaka 38 fragmentom mramorových sôch tróniaceho Jupitera sa aj jeho zasvätenie opäť pripisuje Jupiterovi (Jobst 2006, 54).

Ďalšia budova orientovaná západ-východ bola chrám *in antis*, s dvoma korintskými stĺpmi v priečelí. V celle sa nachádzalo mramorové vyobrazenie tróniaceho Jupitera (Jobst 2006, 54). Asi uprostred chrámového okrsku sa nachádzala budova S a bola nazvaná ako „Kapitol“. Za portikom chrámu sa nachádzala hlavná miestnosť rozdelenú na tri časti s väčšou centrálnou a menšími bočnými časťami. To, že tento chrám bol skutočne zasvätený kapitolskej trojici dokazujú aj nálezy dvoch oltárov zasvätených Jupiterovi, hlavy sôch bohýň Juno a Minervy a hlava kultovej sochy Jupitera v nadživotnej veľkosti (Jobst 2006, 55-62). Západne od Jupiterovho chrámu I a III boli objavené obdĺžnikovité základy stavby E. Orientovaná bola opäť západ-východ a pozostávala zo štyroch častí. Z fragmentov objavených v okolí chrámu ako boli nohy mužskej sochy či hlava sochy cisára Marca Aurelia v nadživotnej veľkosti bol tento priestor identifikovaný ako miesto, kde sa nachádzal monumentálny oltár cisára – *Ara Augusti*. Po jeho stranách sa nachádzali dva stĺpy, pričom na jednom sa nachádzala socha Marca Aurelia a na druhej portrét jeho syna Commoda alebo socha tróniaceho Jupitera (Jobst 2006, 63-65).

Oltáre a kaplnky stáli na nádvorí južne a západne od kultových budov spomenutých vyššie. Na množstve oltárov sa nachádzal dátum 11. jún. Bádatelia to spájajú s udalosťami počas vlády Marca Aurelia, ktorý viedol ofenzívu proti kmeňom Markomanov a Kvádov z Carnunta v roku 172 po Kr., kedy nastal zaujímavý meteorologický jav - tzv. „zázračný dážď“. Posledný oltár bol postavený v roku 313 po Kr. - v roku vydania Milánskeho ediktu. Oltáre boli rôznych rozmerov a ako donorovia sa často krát objavovali občania Carnunta, do čoho spadali aj vojaci (*Jobst 2006, 67-69*). Predpokladá sa však, že vykonávanie kultových rituálov prebiehalo aj neskôr, čo dokazuje nález mincí vyrazených v období vlády cisára Valentiniana I., ktorý vládol v rokoch 364-375 po Kr. (*Jobst 2006, 97*). Budovu A, ktorú bádateľ Groller nesprávne interpretoval ako budovu vojenského charakteru pripomínala skôr obytný dom. Pôdorys pripomínal štvorec a zvnútra bol nabielo omietnutý. V jeho stenách sa často krát nachádzali *spolia*, z čoho sa usudzuje, že bol postavený pravdepodobne v 3. storočí. Dom bol rozdelený na štyri miestnosti pre štyroch vedúcich kňazov kultu – *magistri montis* (*Jobst 2006, 70-71*). Na juhozápadnom okraji kultového okrsku sa nachádzal amfiteáter, ktorý bol spočiatku bádateľom Grollerom interpretovaný ako ohrada pre obetné zvieratá. Nezamýšľal sa nad miestom, kde by sa mohli hrať rituálne hry, na ktoré práve tento amfiteáter slúžil. Javisko malo dva vstupy, na severe a juhu. Na severnej a východnej strane sa paralelne ku stene amfiteátra nachádzali stavby, ktoré boli interpretované ako tribúny. Viedlo na ne schodisko, ktoré však bolo rovnako ako tribúny vyrobené z dreva. Stavba na východnej strane bola menšia a pravdepodobne slúžila ako auditórium pre vážených hostí (*Jobst 2006, 72-73*).

SVÄTYNE NACHÁDZAJÚCE SA VO VOJENSKOM MESTE CARNUNTUM

Východne od vojenského mesta v Carnunte sa nachádzal chrámový okrsk venovaný božstvám Liber a Libera. Boh Liber sa stotožňuje s bohom Dionýzom - bohom vinohradníctva, vegetácie a úrodnosti pôdy a bohyňa Liber sa stotožňuje s bohyňou Ceres - bohyňou plodnosti vegetácie. Chrám s dĺžkou 9,6 metra a šírkou 6,6 metra mal dve stavebné fázy a na dvoch stranách stĺporadie. Ku svätyni patrila aj 11 metrov dlhá kultová sála. Svätýňa bola vystavaná pravdepodobne v 2. storočí a využívaná bola až do prvej polovice 4. storočia (*Fegerl 2008, 24-25*). Medzi rokmi 1978-1982 bol východne od vojenského mesta v Carnunte objavený chrámový okrsk boha Jupitera Heliopolitana, pôvodne uctievaného v Baalbeku, v starovekej Sýrii. V rámci svätyně tu boli nájdené aj fragmenty dvoch sôch Venuše Victrix, čo znamená, že tu mohol byť uctievaný aj jej kult. Predpokladá sa, že v tomto chrámovom okrsku bol rovnako ako aj v Baalbeku uctievaný aj boh Bakchus a preto nie je náhodou, že sa asi 80 metrov severozápadne od svätyně Jupitera Heliopolitana nachádza samostatná svätýňa božstiev Liber

a Libery, pričom ako bolo už vyššie spomenuté, Liber sa stotožňuje s Dionýzom, teda Bakchom. Vznik svätyne sa datuje do prvej polovice 2. storočia. Do tejto ranej fázy spadá chrám A a hala H, ktorá bola interpretovaná vďaka bočným plošinám ako miesto určené na kultové hodovanie. V druhej polovici 2. storočia prešla stavba rôznymi zmenami, z ktorých najdôležitejšími sú tzv. priestor s dvorom C v juhovýchodnej časti chrámu A a výstavba južného portiku. Svätyňa bola opäť reorganizovaná v tretej fáze, keď bol chrám A nahradený novým chrámom B a ku hale H bola na severozápade pridaná hala J so širokou plošinou okolo troch strán. Kompletnú podobu nabrala svätyňa pridaním malých kúpeľov v juhozápadnej časti (Gassner 2010, 221-223).

Obr. 9. Poloha svätýň a objav votívnych pamiatok na mape podľa Gugl/Kremer 2010.

Zdroj: Gugl/Kremer 2010.

Svätyňa dedikovaná bohyni Diane Nemesis sa nachádzala pri vstupe do vojenského amfiteátra a bola odkrytá v rokoch 1894-1896. *Cella* bola určená za najstaršie jadro svätyne, ku ktorej patrila predsieň a vestibul. Tieto miestnosti spolu s ešte jednou miestnosťou predstavujú finálnu podobu svätyne. Pod podlahami týchto miestností sa podarilo výskumom objaviť viacero stratigrafických vrstiev. Na stavebnú fázu I pripadá len veľmi malé množstvo nálezového materiálu, ktorý datuje fázu I do stredu 1. storočia. Vo fáze II boli steny *celly* prestavané do kameňa a na jej východnej strane pribudol výklenok určený pre kultové vyobrazenie. *Cella* bola

skrátená a pribudla ku nej predsieň so stĺporadím. Vzhľadom na to, že z tejto fázy neexistujú nálezy, jej datovanie nemusí byť presné. Vo fáze III boli severná, južná a západná stena prestavané a na severnej strane *celly* pribudla apside. Bádatelia odhalili, že fáza III predchádzala masívnym deštrukčným udalostiam v poslednej tretine 3. storočia. Fáza IV je na základe nálezov datovaná do 4. storočia (*Boulasikis 2008*, nečíslované).

Základy svätyne bohyne Epony boli objavené asi 200 metrov západne od praetentury, vo vojenskom meste v Carnunte. Centrálna časť svätyne pozostávala asi zo 6 menších miestností ohraničených na západnej a východnej strane väčšími halami. Rozmery stavby sa odhadujú na 30 x 6-8 metrov. Boli tu nájdené dôležité epigrafické nápisy na dedikovaných pamiatkach, ktoré spomínajú zasvätenie bohyni Epone Auguste. Jeden z oltárov sa nachádzal na vonkajšej strane severovýchodného rohu svätyne. Na základe nálezov môžeme predpokladať, že ide o miesto uctievania bohyne Epony, božstvu s keltskými koreňmi s úlohou ochraňovať kone, avšak výskum zatiaľ neumožnil spoľahlivú interpretáciu budovy. Poloha v blízkosti vojenského tábora môže naznačovať, že tento kult bol dôležitý pre jazdecké vojenské jednotky. S prihliadaním na ostatné provincie rímskeho impéria by bola samostatná svätyňa pre bohyňu Eponu raritou, preto sa predpokladá, že bola v tejto svätyni uctievaná spoločne s inými božstvami. Na interpretáciu danej svätyne ako samostatnej svätyne pre bohyňu Eponu musí byť táto teória podložená ďalšími dôkazmi. V Carnunte sa Epona identifikuje na niektorých vyobrazeniach taktiež ako Magna Mater (*Jobst/Weber 1989*, 349-355).

V roku 1891 objavil J. Dell východne od obce Petronell-Carnuntum svätyňu boha Jupitera Dolichénskeho a ďalšie nálezy, ktoré naznačovali uctievanie tohto božstva vo svätyni. Na západnej strane komplexu sa nachádzala 9 metrov dlhá a 8 metrov široká hala s predsieňou. Na konci haly boli v strede steny dvere, cez ktoré sa dalo vojsť do sály. Sála bola rozdelená po dĺžke na tri časti a naproti vchodu sa nachádzal obdĺžnikový výklenok s kultovým vyobrazením. V tejto sále sa konalo kultové hodovanie spoločenstva na počesť božstva. V priestoroch južne od sály bolo objavených deväť votívnych darov pre Jupitera Dolichénskeho. Dva z nich boli jeho sochy, jedna z mramoru zobrazujúca Jupitera ako rímskeho generála a z druhej, bronzovej sa zachovala len ľavá ruka držiaca blesk. Jeden z oltárov dedikovaných Jupiterovi je datovaný do obdobia vlády cisára Commoda (180-192). Najstarší nápis spomínajúci kult boha Jupitera Dolichéna však pochádza z Pfaffenbergu z obdobia vlády cisára Hadriána (117-138). Zatiaľ však nie je s istotou identifikované, kedy tento kultový okrsk vznikol ani kedy svätyňa zanikla (*Humer 2009*, 18).

Hlavnou svätynou nachádzajúcou sa v centre civilného mesta bola podľa vzoru najstarších svätýň v Ríme svätyná kapitolskej trojice – Jupitera, Juno a Minervy. Rovnako ako iné svätynie dedikované kapitolskej trojici, aj v Carnunte bola táto svätyná trojloďová. O jej dôležitosti svedčí aj to, že priamo susedila s fórom civilného mesta. Ako centrum štátneho kultu sa stala stredobodom oficiálneho náboženského života v Carnunte. Podobnú úlohu zohrávala hlavná svätyná nachádzajúca sa v centre vojenského tábora pri štábnej budove – *principii* (Humer 2009, 202).

V blízkosti municípie/civilného mesta sa neďaleko seba nachádzali dve svätynie boha Silvana. V ich blízkosti bolo objavených viac ako 100 votívnych predmetov s nápismi spomínajúcimi boha Silvana, čo je vyšší počet ako pamiatok dedikovaných najvyššiemu bohu – Jupiterovi Optimovi Maximovi. Na asi polovici z nich má Silvanus prídomek *domesticus* alebo *silvester*. Votívne pamiatky pre toto božstvo boli objavené aj v Luciovom dome, v Dome III, v termách v inzule VI alebo aj v časti „Tiergarten“ (Humer 2009, 246-247). Svätyná boha Silvana a Quadriviae bola objavená v roku 1892 J. Dellom v blízkosti civilného mesta Carnunta. Publikovaná však bola až v roku 1986 M. Kandlerom a doplnená údajmi od J. Wielowiejskiho (Kremer 2014, 121-122). O dovedy nájdených 56 kamenných pamiatok s nápismi sa toto číslo zvýšilo o ďalších 12, avšak väčšina bola stratená pri súkromnom obchodovaní s umením. Zo starších pamiatok sa nám zachovali aspoň fotografie. Výskumy odhalili dve miestnosti nazvané ako „S“ a „Q“ a trojloďovú stavbu nazvanú ako „M“ s predsieňou. V zoznamoch pamiatok sa všetky nájdené monumenty označujú ako oltáre a preto sa nedá presne rozlíšiť ich presný obsah alebo úloha. Práve oltáre, ktoré sa nám zachovali poskytujú informácie o ich dedikovaní bohu Silvanovi a Quadriviae. Na viacerých z nich sa zachovali zvyšky farieb, jeden nesie aj stopy po horení a na jednom z oltárov dedikovaných Silvanovi Domesticovi boli počas výskumu objavené mince. Predpokladá sa, že naň boli položené nie počas aktívneho využívania svätynie ale pri jej opúšťaní. Bádateľ M. Kandler predpokladá, že za zánik svätynie môžu kresťania, ktorí ju pravdepodobne zničili koncom 4. storočia (Kremer 2014, 122-129).

Vznik chrámu Diany Nemesis v civilnom meste sa datuje do 4. storočia, keď bol obytný dom prebudovaný na chrám bohyně Diany. Rozmery chrámu boli 6 x 6,68 m a jeho výška dosahovala 7,9 m (Jobst 1989, 112-125). To, že bol tento chrám dedikovaný bohyni Diane sa predpokladá vďaka nálezu mramorovej hlavičky bohyně Diany Nemesis neďaleko od tohto miesta. Pravdepodobne ide o fragment kultovej sochy bohyně, ktorá tu bola uctievaná. V tomto úseku bola dokázaná zástavba už od konca 1. storočia, v druhej polovici 2. storočia došlo k jej

rozšíreniu a na začiatku 3. storočia bola budova prestavaná do kameňa. Patrila k nemu aj pouličná hala. Oba celky sú dnes rekonštruované v múzeu v Carnunte a vďaka dochovanej báze stĺpu a korintskej hlavici bolo možné stanoviť aj výšku podpier pouličného portiku (*Broncová 2010, 36*).

MITREÁ

V roku 1852 bola objavená svätyňa boha Mitru (Mitreum I.) v blízkosti Pfaffenbergu, na terase kopca Kirchenberg, kde sa dodnes v blízkosti nachádza románsko-gotická bazilika „Mariä Himmelfahrt“ z čoho sa aj odvádza názov Kirchenberg. Výskum vedený E. von Sackenom odhalil kompletnú svätyňu, ktorá bola vytesaná z kameňa v podobe jaskyne. Jej skalnaté steny boli vyrovnané tehlovým murivom, zastrešené a čiastočne pomalované geometrickými ornamentmi. Táto svätyňa bola vo východnej časti ukončená apsidou. Nachádzalo sa v nej okrem oltárov zasvätených bohu Mitrovi aj vyobrazenie Mitru pri tauroktónii – obetovaní býka. Zachovala sa však iba vo fragmentoch spolu so sochou mladíka vyskakujúceho zo skaly, sochou leva a poškodeným reliéfom jedného z nebeských dvojčiat svetla a tmy (Cautopata) s uhasenou fakľou (*Jobst 2006, 20-22*). Dnes sa na tejto lokalite v Bad Deutsch-Altenburgu nachádza tenisový kurt v blízkosti Múzea Carnuntina (*Humer 2009, 27*). V roku 1891 objavil J. Dell Mitreum II. v časti Pfaffenbrunnwiese v obci Petronell neďaleko svätyne Jupitera Dolichénskeho. Podarilo sa mu zachytiť trojloďový pôdorys svätyne s predsieňou a cellou, ktorá mala postranné stupienky, podstavce pre oltáre a obdĺžnikový výklenok určený na kultové vyobrazenie na konci strednej miestnosti svätyne. Táto stavba však býva občas interpretovaná ako miestnosť určená ku kultovému hodovaniu alebo miestnosť, ktorá slúžila na stretávanie sa stúpenčov kultu Jupitera Dolichénskeho (*Humer 2009, 27*). V roku 1894 J. Dell a C. Tragau objavili Mitreum III. V obci Petronell. Jedná sa o najväčšiu svätyňu boha Mitru z Carnunta. Pochádza odtiaľ veľký kultový obraz boha Mitru, ktorý pozostával zo 4 obdĺžnikových dosiek pripevnených ku stene celly. Pred kultovým vyobrazením stál sezónny oltár, naľavo sa nachádzalo vyobrazenie Mitrovho zrodzenia z kameňa a menší votívny oltár, kamenný blok s reliéfom Gorgóny a pri vstupe sa nachádzali dva oltáre pre dvojčiky Cautes a Cautopates a taktiež aj ich vyobrazenie vo vysokom reliéfe. V portiku sa nachádzalo umývadlo v tvare mušle a sochy ležiacich levov. V predsieni Mitrea sa pravdepodobne nachádzal oltár z cisárskej konferencie, ktorá je datovaná do roku 308. Vzhľadom na to, že bol tento oltár objavený v 18. storočí, nie je jasné jeho presné umiestnenie v Mitrovej svätyni. Ďalšie z nálezov z tejto svätyne sú fragmenty hadích sôch, ktoré sú typické pre Mitrov kult (*Humer 2009, 27*).

V roku 1892 J. Dell objavil pravdepodobné Mitreum IV. v časti Tiergarten v obci Petronell. Interpretácia danej lokality na Mitreum je však veľmi pochybná vzhľadom na to, že z výskumu lokality sa zachovali iba dve fotky a jeden plán výkopov avšak žiadna výskumná správa. Domnienky, že bola táto stavba Mitreum vychádzajú zo zachovaného plánu pôdorysu budovy. Využitie stavby ako kultovej svätyne však nemôže byť potvrdené žiadnymi nálezmi (*Humer 2009*, 28). Ďalší trojloďový pôdorys bol objavený v roku 1979 M. Kandlerom v časti Mühlacker v západnej časti Bad Deutsch-Altenburgu. Napriek chýbajúcim nápisom a sochám bola táto stavba identifikovaná ako Mitreum V. Najdôležitejším argumentom pre túto interpretáciu bola okrem pôdorysu zvieracia kosť nájdená v neďalekej odpadovej jame a početné nálezy fragmentov nádob zdobených hadmi (*Humer 2009*, 28).

Viac o Mitrovom kulte a jeho prejavoch v Carnunte je zhrnutých v nasledujúcej kapitole.

ZOZNAM POUŽITEJ LITERATÚRY

Boulasikis 2008 – D. Boulasikis: Neue Grabungen am Nemeseum des Amphitheaters I von Carnuntum. Forum Archaeologiae 46/III/2008 (<http://farch.net>).

Broncová 2010 – L. Broncová: Carnuntum. Římské město na Dunaji (1. - 4. stol. po Kr.). Nepublikovaná diplomová práca, Univerzita Karlova v Praze, Praha 2010.

Fegerl 2008 – K. Fegerl: Archäozoologische Untersuchungen eines Fundkomplexes aus dem Tempelbezirk des Jupiter Heliopolitanus von Carnuntum. Nepublikovaná diplomová práca, Universität Wien, Wien 2008.

Gassner 2010 – V. Gassner: Eine Zauberpuppe aus dem Heiligtum des Iuppiter Heliopolitanus in Carnuntum. In: M. Dufková/W. Jobst/K. Kuzmová/M. Novotná (ed.): Anodos, Studies of the Ancient World 8/2008. Trnava 2010, 221-230.

Humer 2009 – F. Humer (Hrsg.): Von Kaisern und Bürgern - Antike Kostbarkeiten aus Carnuntum. St. Pölten 2009.

Jobst 1989 – W. Jobst: Archäologischer Park Carnuntum. In: Carnuntum Jahrbuch 1988, Wien 1989, 99-128.

Jobst/Weber 1989 – W. Jobst/E. Weber: Ein Heiligtum der Pferdegöttin Epona in Carnuntum (?). In: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 41, Budapest 1989, 349-358.

Jobst 2006 – W. Jobst: Der römische Tempelbezirk auf dem Pfaffenberg/Carnuntum. Klagenfurt 2006.

Kremer 2014 – G. Kremer: Silvanus und die Quadriviae in der Zivilstadt Carnuntum- ein Heiligtum und seine Weihedenkmäler. In: A. W. Busch/A. Schäfer (red.): Römische Weihealtäre im Kontext. Friedberg 2014, 121-136.

Windholz 2006 – E. Windholz: CARNUNTUM: Die Metropole am Rande des römischen Imperiums. Eine Spurensuche in Bad Deutsch Altenburg und Petronell. Bad Deutsch-Altenburg 2006.

PŮVOD A KULT

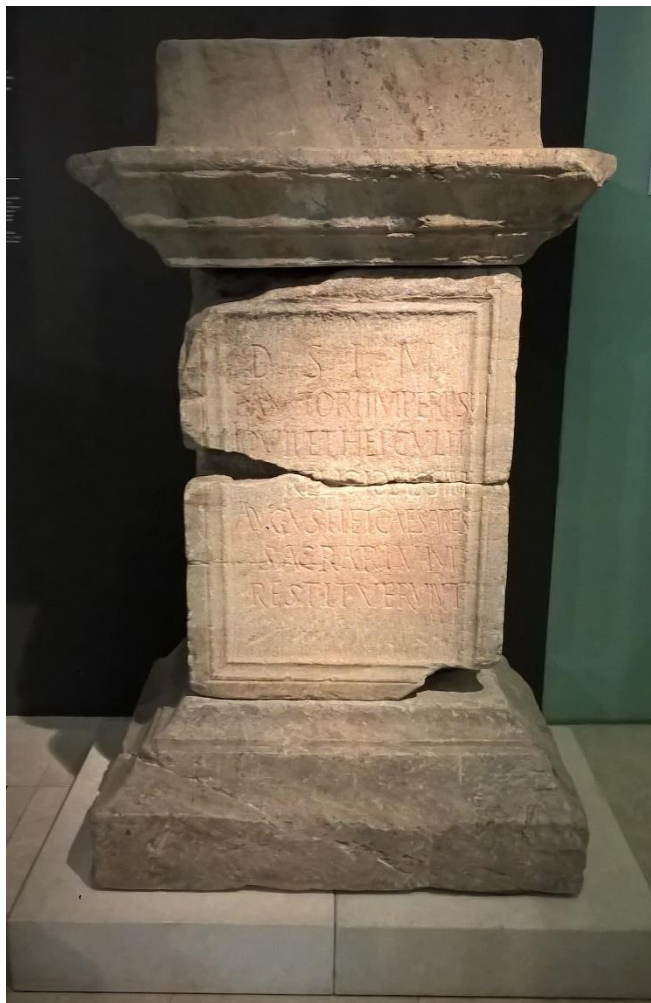
Mitra je staroiránske božstvo, ktoré sa v podobe mysterijného kultu rozšírilo za cisárstva po celej Rímskej ríši. Mitraizmus bol odnožou zoroastrizmu, ktorý uznával Ahura Mazdu ako boha a jediného stvoriteľa univerza. Mystéria poznali sedem stupňov zasvätenia, krst a rituálnu hostinu, centrom viery bola spása duše a zmŕtvychvstanie (*Keprtová 2005*, 243). Do antického sveta sa rozšíril z Perzie a v rímskom prostredí bol uctievaný najmä medzi vojakmi a obchodníkmi. Stal sa novým náboženstvom, ktoré sa zblízuje s astrológiou, kde duša stúpa po smrti k nebu sférami siedmych planét. Bol vážnym konkurentom kresťanstva – kresťanskí spisovatelia označovali mitraistické rituály za rúhačskú napodobeninu kresťanských obradov, avšak mitraizmus je omnoho starší (*Keprtová 2005*, 96).

Mitraistická ikonografia bola od Eufratu cez Sýriu až po severné Anglicko stála, súdržná a nemenná. V podstate neexistujú takmer žiadne odlišnosti, a aj keď forma a vypracovanie vykazujú určité špecifiká, nikdy nespochybňujú základného spoločného menovateľa. Ktorýkoľvek veriaci mal istotu, že všade nájde tú istú ilustrovanú „bibliu“ (*Turcan 2004*, 58). Na základe roztrúsených narážok v archeologických nálezoch a literárnych zdrojoch existujú len dohady aké boli spôsoby zasvätenia. Sú známi nositelia troch nižších hodností – Havran (*Corax*), Ženích (*Nymphus*) a Vojak (*Miles*), ktorí boli „služobníci“ a v protiklade k nim „účastníci“ – Lev (*Leo*), Peržan (*Perses*), Slniečny posol (*Heliodromus*) a Otec (*Pater*) (*Turcan 2004*, 69). Mitraistická komunita pozostávala z ľudí, ktorí sa zapájali do verejného života: zamestnanci colnej správy, rodiny a služobníctvo bohatých mužov, vojaci v táboroch (*Mócsy 2014*, 256). Členovia kňazskej skupiny neboli kňazmi na plný úväzok. Brali na seba občianske alebo vojenské povinnosti a okrem náboženskej služby vykonávali aj svoju profesiu. Ženy sa pravdepodobne nemohli zúčastňovať liturgie. Ich prítomnosť nemôžu doložiť ani antickí autori a ani medzi známymi mitraistami sa nenachádza žiadne ženské meno (*Turcan 2004*, 73).

MITRAIZMUS V CARNUNTE

Najstarší známy datovaný oltár z Carnunta, ktorý nie je možné priradiť k žiadnemu z mitreí, bol venovaný legionárom cudzieho pôvodu z XV. légie *Apollinaris* (C. Sadicius Barbarus). Datovaný je blízko okupácie Jeruzalema, medzi roky 71 až 114 n. l. Je najstarším dôkazom mitraizmu na Dunaji. S týmto dôkazom sa dá predpokladať začiatok kultu do poslednej štvrtiny 1. storočia n. l. (*Jobst 1998*, 40). V podunajských provinciách sa svätyne šíria za Marca Aurelia

(161-180), Commoda (180-192) a dynastie Severovcov (193-235). Počas 4. storočia sa mitraizmus tešil i cisárskej priazni. Prvý jasný a zreteľný oficiálny prejav cisárskej podpory spadá do roku 308 n.l., kedy sa v Carnunte odohrala konferencia cisárov, ktorí pri tejto príležitosti zasvätili Mitrovi oltár (Obr. 10) (Mócsy 2014, 324). Dioklecián, Galerius a Licinius zreštaurovali mitreum a prehlásili boha za „ochrancu svojej moci“ (*fautor imperii sui*). Mitraizmus mal v Carnunte dominantné postavenie a bolo v záujme tetrarchov dať lojalite legionárov posvätný rozmer (Turcan 2004, 34).

Obr. 10. Oltár zasvätený počas cisárskej konferencie.
Zdroj: Archív autorky

TYPOLÓGIA MITREÍ S PRÍKLADMI Z CARNUNTA

Mitreá boli zvyčajne budované v prírodných jaskyniach a pokiaľ to nebolo možné, tak v umelo vytvorených priestoroch pod úrovňou zeme. Zvyčajný pôdorys svätýň bol obdĺžnikový, s kultovým obrazom na stene oproti vchodu (Greig 2010, 6). Napriek malým rozdielom majú všetky tieto stavby spoločenskú miestnosť (*speleum*), v ktorej sa pod klenutým stropom po oboch stranách hlavnej chodby rozkladajú dve kamenné lavice. Lavice (*podia*) sa smerom k stene ľahko zvažujú a sú dosť široké na to, aby si na nich človek mohol ľahnúť a oprieť sa laktom o zvýšený okraj ako na ležadle. Strop, často maľovaný a štukovaný, bol ako obloha posiaty hviezdami. Mitreum sa malo podľa tradície zriaďovať v blízkosti prameňa či toku pramenitej vody. Chránová predsieň (*pronaos*) oddeľovala vonkajší vchod od vnútorného *spelea*. *Pronaos* sa mohol skladať z vestibulu a istého druhu šatne, kde sa veriaci obliekali do liturgických odevov (Turcan 2004, 62).

V Carnunte sú doložené tri mitreá a ďalšie dve sú predpokladané. Označované sú rímskymi číslami (pozri Obr. 9). V roku 1852 Eduard von Sacken objavil prvé mitreum, ktoré sa nachádzalo medzi dnešnými obcami Bad Deutsch-Altenburg a Petronell, v blízkosti kameňolomu „Am Stein“ na severnom svahu Pfaffenbergu. Svätýňa bola umiestnená severne

od neskoršieho múzea Carnuntinum, v areáli dnešného tenisového kurtu v meste Bad Deutsch-Altenburg. Pôvodne sa bádatelia nazdávali, že svätyňa mala polkruhový pôdorys, ale pravdepodobne sa zachovala len polovičná apsida budovy. Podľa nápisu bolo mitreum

Obr. 11. Mitrov reliéf, rekonštruovaný z pôvodných fragmentov, dnes vystavený v Museum Carnuntinum.

Zdroj: Archív autorky

opravené v 4. storočí na podnet Caia Atia Secunda, člena jazdeckého stavu (*MedScio 12.11. 2018*). Mitreum bolo navrhnuté ako prírodná skalná jaskyňa s murovanými stenami. Svätyňa bola zničená počas kamenárskych prác, čo napomohlo odhaleniu viacpočetných nálezov, medzi ktoré patrí i kultový reliéf Mitru či reliéf s nosičmi pochodní (*Humer 2009, 27*). Väčšina nálezov z tejto svätyne sa dnes nachádza

v Kunsthistorisches Museum vo Viedni. Medzi tieto nálezy patrí napr. torzo Mitrovho narodenia zo skaly, torzo Cautopata či socha leva (viac pozri *Böhlaus 1967*).

Tzv. druhé mitreum odkryl v roku 1891 J. Dell na lúke Pfaffenbrunn v obci Petronell, vedľa svätyne Jupitera Dolichénskeho. Vďaka celle rozdelenej na typickú stredovú uličku a dve vyvýšené pódia po bokoch a obdĺžnikový kultový výklenok na konci uličky, bola táto budova interpretovaná ako Mitrova svätyňa. Hoci kvôli tomu, že sa nachádza v blízkosti svätyne Jupitera Dolichénskeho, býva interpretovaná aj ako jedáleň alebo zasadacia miestnosť (*Humer 2009, 27*).

V roku 1894 J. Dell a C. Tragau odkryli tretie mitreum v Lange Gasse v Petronelli. Táto svätyňa, pravdepodobne postavená koncom 2. storočia, bola jednou z najväčších sakrálnych budov v Carnunte. *Speleum*, teda cella, ktorého štukový strop bol pravdepodobne maľovaný hviezdou oblohou, mal symbolizovať vesmír. Dĺžka lode dosahuje 23 metrov (*MedScio 12.11. 2018*). Z tejto svätyne pochádza aj veľký kultový obraz Mitru, datovaný do konca 2. storočia, ktorý bol zostavený zo štyroch obdĺžnikových dosiek a bol pripevnený k stene celly. Mitrov reliéf, rekonštruovaný z pôvodných fragmentov, je dnes možné vidieť v Museum Carnuntinum (Obr. 11).

Obr. 12.A – oltár ročných období, B- Mitrovo narodenie zo skaly, C - kamenná nádoba, D - socha leva.

Zdroj: Archív autorky

Pred kultovým obrazom sa nachádzal oltár ročných období (Obr. 12.A), vľavo zobrazenie narodenia Mitru zo skaly (Obr. 12.B), menší votívny oltár, kamenný blok s reliéfom Gorgóny a pri vchode stáli dva oltáre pre Cauta a Cautopata. V portiku stála socha leva (Obr. 12.D) a vedľa neho stála kamenná nádoba v tvare mušle (Obr. 12.C), ktorá pravdepodobne obsahovala svätú vodu. Takzvaný cisársky konferenčný oltár (Obr. 10) pravdepodobne stál v predsieni mitrea. Jeho nápis hovorí o obnove svätyne Mitru pri príležitosti cisárskej konferencie z roku 308 n. l. Vzhľadom k tomu, že oltár bol nájdený už v 18. storočí, jeho presná poloha vo svätyni nie je jednoznačná (Humer 2009, 27). Kultový obraz Mitru je typickým zobrazením, ktoré sa

vyskytuje vo všetkých mitreách s drobnými obmenami. Pravdepodobne všetky vychádzajú z archetypu, ktorého poňatie súvisí so samotnými počiatkami mitraizmu, avšak rekonštrukcia je možná len na základe domnienok. Ide o výjav tauroktónie, teda zabíjania býka. Na obraze v Carnunte drží Mitra býka ľavou rukou za nozdry a zdvíha mu hlavu a pravou rukou mu vráča dýku do pleca. Ľavým kolenom sa opiera o telo býka zrazeného na zem, zatiaľ čo pravou nohou drží pravú nohu obeť natiiahnutú dozadu. Mitra je obvykle oblečený do ázijského odevu, perzských nohavíc, perzského trojštvrťinového kabátu (*kandys*), na hlave má frýgickú čiapku a výnimočne má na sebe i vojenský pancier. V rôznych variáciách vyobrazení sa napriek všetkým odlišnostiam v štýle, prevedení a typológii niektoré veci nemenia. Po oboch stranách ústredného motívu tauroktónie sa nachádzajú dvaja chlapci, či mladíci oblečení ako boh vo východnom štýle a držia v rukách pochodne, jeden smerom hore a druhý dole – Cautes a Cautopates. Výjav sa odohráva v jaskyni. Na vrchole je po ľavej strane umiestnené Slnko a po pravej strane protiklad Mesiak – buď obaja stoja vo svojich vozoch, alebo sú zobrazené ich busty, poprípade medailóny. V prípade kultového reliéfu z Carnunta sú Slnko a Mesiak zobrazené v medailónoch. Pes sa vrhá dopredu, aby vysal býkovu krv. Zároveň s ním sa k rane plazí had a škorpión, ktorý sa zabodáva do býkových semenníkov (*Turcan 2004, 58*). Na obraze narodenie Mitru zo skaly Mitra pravdepodobne pôvodne držal dýku ako odkaz na tauroktóniu a pochodň, ktorá ho charakterizuje ako stvoriteľa svetla. Veľký had je omotaný okolo skaly (*Beuter et al. 2017, 187*).

Otázny je nález mitrea IV. J. Dell ho objavil v roku 1892 v tzv. zoologickej záhrade zámku Petronell. Z tohto výskumu sú známe len dve fotografie a plán, nálezová správa neexistuje. Predpoklad, že budova je Mitrovou svätyňou, je založený na zdokumentovanom pôdoryse, ale nemohol byť podložený žiadnymi nálezmi (*Humer 2009, 28*).

V roku 1979 objavil Manfred Kandler ďalší trojloďový pôdorys v polohe Mühlacker, v západnej časti Bad Deutsch-Altenburgu. Kvôli absencii nápisov a sôch sa táto budova nazývala mitreum (V). Najdôležitejšie argumenty v prospech tejto interpretácie boli, okrem pôdorysu, aj nálezy kostí z odpadovej jamy, ako aj početné fragmenty nádob s hadmi (*Humer 2009, 28*). Dôležitosť hadov v Mitrovom kulte dokladá i prítomnosť hada na kultovom reliéfe pri tauroktónii (*Gassner 2004, 234*).

ZOZNAM POUŽITEJ LITERATÚRY

Beuter et al. 2017 – F. Beutler/Ch. Farka/Ch. Gugl/F. Humer/G. Kremer/E. Pollhammer: Der Adler Roms - Carnuntum und die Armee der Cäsaren, Katalog zur Ausstellung im Archäologischen Museum Carnuntinum. Bad Vöslau 2017.

Böhlhaus 1967 – H. Böhlhaus: Corpus Signorum Imperii Romani: Die Rundskulpturen des Stadtgebietes von Carnuntum. Wien 1967.

Gassner 2004 – V. Gassner: Snake-decorated vessels from the canabae of Carnuntum – evidence for another mithraeum? In: Roman Mithraism: The evidence of the small finds. Brussel 2004.

Greig 2010 – A. J. Greig: Layout and orientation of cult sanctuaries (Mithraea) dedicated to the mysteries of the Roman god Mithras. University of Wales Trinity Saint David 2010.

Humer 2009 – F. Humer: Von Kaisern und Bürgern - Antike Kostbarkeiten aus Carnuntum. St. Pölten 2009.

Jobst 1998 – H. Jobst: The Cult of the Oriental Deities in Carnuntum. In: Religions and Cults in Pannonia. Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága 1998.

Kepartová 2005 – J. Kepartová: Římané a Evropa. Univerzita Karlova v Praze. Nakladatelství Karolinum. Praha 2005.

MedScio 12.11. 2018 - [https://med.scio.pw/Lex/Carnuntum_\(Milit%C3%A4rlager\)](https://med.scio.pw/Lex/Carnuntum_(Milit%C3%A4rlager))

Mócsy 2014 – A. Mócsy: Pannonia and Upper Moesia – A History of the Middle Danube – Provinces of the Roman Empire. London and Boston 2014.

Turcan 2004 – R. Turcan: Mithra a mithraismus. Vyšehrad 2004.

AMFITEÁTRE CARNUNTA (MICHAL POLGÁR)

Rímska architektúra priniesla vznik viacerým špecifickým druhom stavieb a výrazne zdokonalila architektonické počiny a spôsoby ich realizácie. Existuje teda mnoho stavieb, ktoré tvoria charakteristické znaky Rímskej ríše a jej architektúry. Jednou z týchto stavieb je práve amfiteáter.

Amfiteáter je stavba, ktorá sa do povedomia dostala predovšetkým gladiátorskými hrami. Jej účel však nebol zameraný len na tieto aktivity a polyfunkčnosť stavby vieme dokázať už od najrannejších fáz jej vývoja. Prvé gladiátorské hry, ktoré sa v Ríme konali roku 264 pred Kr., boli organizované s prepojením a pohrebným rítom Iunia Bruta Pera (*Livius XVI*). Okrem funerálnej aktivity v tejto stavbe počítame aj s politickými prejavmi, či divadelnými predstaveniami a samozrejme rôznymi spoločenskými stretnutiami. Amfiteáter ako miesto s počiatkom gladiátorských hier, má svoj pôvod pravdepodobne v osko-samnitských, alebo etruských tradíciách (*Welch 2007*, 11-16). Presný počiatok je neznámy, ale na základe archeologických nálezov sa predpokladá práve v týchto kultúrach.

ČASTI AMFITEÁTRA

Stavebný komplex amfiteátra vo všeobecnosti prechádzal niekoľkými fázami, zahŕňajúcim počiatočnú fázu, kedy ešte štruktúra nebola elipsoidná a ako základný materiál sa využívalo drevo. Prestavbou do kameňa sa začína monumentalizácia a následne vytváranie architektonického kánonu. Jeho typickým príkladom je rímske Koloseum.

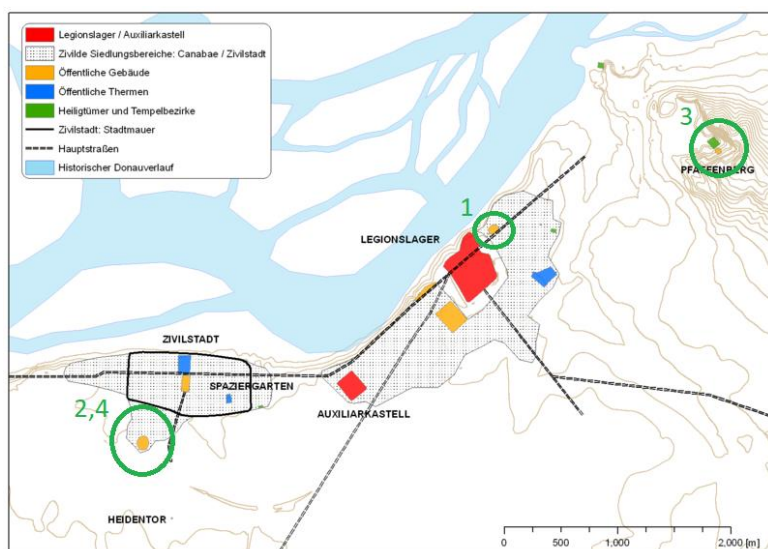
Kánonom rímskeho amfiteátra je elipsoidný pôdorys a medzi jeho základné časti patrí *cavea*, teda hľadisko, na ktorom sa mohli nachádzať doplnujúce drevené koštruktie. Bola delená na tri stupne, ktoré sa od najspodnejšej časti sa nazývajú *podium*, *gradatio* a *porticus*. Vstupy do hľadiska sa nazývajú *vomitoria* a boli sofistikovane umiestnené tak, aby mohli diváci rýchlo prísť a odísť z amfiteátra. *Podium* bolo od *areny* rozdelené tzv. pódiovými múrmi. *Cavea* je vysadená na vyššiu úroveň ako je úroveň *areny*. *Arena* je elipsoidný priestor v strede amfiteátra, kde sa odohrávali vystúpenia. Bola pokrytá pieskom, alebo hlinou. Pod ňou, resp. pod celým komplexom sa v mnohých prípadoch nachádzali *hypogea*, podzemné siete tunelov a miestností určených napr. na vyzdvihnutie protagonistu do *areny*.

Expanziou Rímskej ríše sa tento druh stavby dostáva do provincií, kde sa snaží zachovať základné prvky, ktoré však samozrejme podliehajú lokálnym a iným zmenám, vplývajúcim na výslednú pozíciu amfiteátra v urbanizme mesta a konkrétnym prvkom nachádzajúcim sa na nej. Pannonia ako rímska provincia začala vznikať od prvej polovice 1. storočia po Kr. V tej dobe už mala stavba amfiteátra svoju štruktúru, nadobudnutú v Rímskej ríši behom troch storočí.

Príklady amfiteátrů z rímskej provincie Pannonia poznáme z niekoľkých veľkých miest ako Aquincum, Colonia Claudia Savaria i Carnuntum.

AMFITEÁTRE CARNUNTA

Carnuntum bolo dôležité sídlo, pozostávajúce z vojenského a civilného mesta. K mestu však patrí aj sakrálny okrsk na neďalekom kopci Pfaffenberg. Počiatok rímskeho osídlenia datujeme približne do 40-tych rokov po Kr., spočiatku slúžiac ako vojenský tábor, pri ktorom sa postupom času začali pričleňovať civilné obydlia. Bolo sídlom miestodržiteľa a hlavným mestom provincie Pannonia až do jej rozdelenia na začiatku 2. stor. po Kr.

Obr. 13. Plán Carnunta s vyznačenými pozíciami amfiteátrů.

Zdroj: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Carnuntum_map_Roman_city.png
(25.11.2018, upravené autorom)

Na území vojenského tábora a civilného mesta Carnunta sa nachádzajú tri doložené amfiteátre. Jeden je vo vojenskom tábore (Obr. 13.1) a dva v civilnom meste (Obr. 13.2, 13.4). Ďalší amfiteáter leží na neďalekom Pfaffenbergu v sakrálnom okrsku (Obr. 13.3). Zaujímavosťou výstavby amfiteátrů je okrem spomínaných architektonických odchýlok v rímskych

provinciách i vplyv armády. Armáda tvorila veľkú časť vo výstavbe a rozvoji nadobudnutých provincií, obsahujúc inžinierske stavby, infraštruktúru, či strategické stavby, avšak keďže légie sídlili priamo v týchto provinciách, výstavba zahŕňala i stavby nevojenského charakteru. Medzi túto skupinu patrí samozrejme i amfiteáter, ale i kúpele, či stavby každodennej potreby. Vojsko a civilný sektor mali odlišné potreby a boli od seba často oddelené, čo viedlo k výstavbe nie len jedného, ale i viacerých amfiteátrů v sídle. Tieto amfiteátre boli využívané aj súčasne.

Vojenský amfiteáter v Carnunte je vo všeobecnosti známy ako **Amphiteater I** (Militärstadt). Je starší ako amfiteáter civilného mesta a datujeme ho do 1. storočia po Kr. Leží východne od légiového tábora a severne od limitnej cesty, ktorá taktiež spája vojenský aj civilný amfiteáter. Dnes sa nachádza v oblasti Bad Deutsch-Altenburgu. Kapacitne obsahoval približne 8 000 miest. Bol postavený v troch hlavných stavebných fázach, z čoho v prvej fáze hovoríme ešte o drevozemnej konštrukcii. Výstavba do kameňa prišla v prvej polovici 2. stor. po Kr. a posledná fáza zahŕňa druhú polovicu 2. stor. po Kr., v rozsahu ktorý vidíme dnes (*Boulasikis 2015, 97*) (Obr. 14). Ako stavebný materiál v neskorších fázach bol využitý lokálny vápenec z neďalekého Pfaffenbergu (*Ertl 2006, 315-316*).

Obr. 14. Pohľad na rekonštrukciu vojenského amfiteátra
Zdroj: Archív autora

Pôdorys amfiteátra je oválny, s celkovou veľkosťou 97x77 m,

pričom arena meria 72x44 m. Mal dva hlavné vstupy na západnej a východnej strane. Keďže bol amfiteáter situovaný východne od tábora, hlavný vstup bol zo západnej časti. Vchody boli podľa zatvárateľné trojdielnymi mohutnými bránami (*Boulasikis 2015, 97*). Jeho *cavea* je nerovnomerná, líšiac sa o približný meter na protihľých stranách stavby. *Cavea* mala popredné miesta, určené pre určitú vyššiu vrstvu obyvateľstva. Vojenské velenie malo svoje miesta v strednej časti južnej strany hľadiska a politickí predstavitelia sedeli na severnej strane (*Humer/Jobst 1995, 16*). *Arena* bola pokrytá pieskom, resp. hlinou a zaujímavosťou amfiteátra je nádrž na vodu v jej strede, kde sa zbierala prebytočná dažďová voda. Táto nádrž bola napojená na kanál, ktorý vodu odvádzal do Dunaja. Kanál bol napojený na nádrž takmer na úrovni zeme, tak aby v nádrži časť vody zostala (*Ertl 2006, 316*).

Amfiteátre, či gladiátorské hry boli často spojené s uctievaním kultu Nemesis. Amfiteáter I v Carnunte je toho dobrým príkladom, keďže pri západnom vstupe sa nachádzalo *sacellum*, teda malá svätyňa Diany Nemesis, ktorej cela bola pripojená priamo k vonkajším múrom amfiteátra. Oproti tejto sakrálnej stavbe boli situované budovy určené na chov divokých zvierat.

Civilný amfiteáter (Obr. 15) sa označuje ako **Amphiteater II** (Zivilstadt). Bol objavený ako druhý amfiteáter v Carnunte. Jeho založenie sa pripisuje do obdobia Hadriánovej vlády a výstavba začína v 2. stor. po Kr. Leží juhozápadne od mestských hradieb. Dnes sa nachádza v obci Petronell. Jeho kapacita je približne 13 000 ľudí, pričom miest na sedenie z kameňa bolo 3 000. Ďalších 10 000 ľudí sedelo buď na drevenej konštrukcii, mobilných zariadeniach, alebo stálo (Ertl 2006, 316). Bol teda väčší ako vojenský amfiteáter a jeho

Obr. 15. Pohľad na civilný amfiteáter

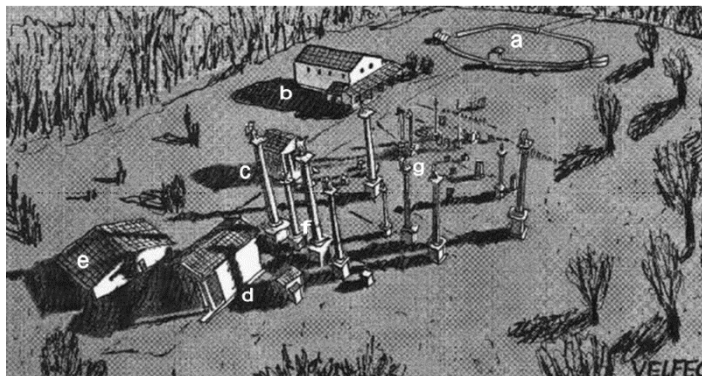
Zdroj:https://commons.wikimedia.org/wiki/Carnuntum#/media/File:Amphitheater_carnuntum.JPG (25.11.2018)

rozмеры sú 121x106 m, pričom *arena* má 68x52 m. Podobne ako vojenský amfiteáter, aj civilný prešiel stavebnými fázami, ktoré sú charakterizované opravami kamennej stavby. Tieto opravy a rekonštrukcia je pravdepodobne dôsledkom markomanských vojen v druhej polovici 2. stor. po Kr. (Beutler 2013, 33).

Vstupy do amfiteátra boli zo severnej a južnej časti priamo do *areny*, ktorú od vonkajšieho prostredia delia masívne brány, podobné ako vo vojenskom amfiteátri. Ďalšie dva vchody z *areny* sa nachádzali na západnej a východnej strane a viedli do miestností, ktoré boli určené na chov divokých zvierat. *Arena* bola nepravidelného tvaru, čo poskytuje viaceré hypotézy, prečo to tak mohlo byť. Medzi vysvetlenia patrí napríklad prispôsobenie terénu a využitie prirodzeného klesania, zmeny počas budovania amfiteátra, alebo poškodenie počas markomanských vojen (Ertl 2006, 317). V strede *areny* sa taktiež nachádzala miestnosť, nádrž určená na odvodňovanie, ktorá bola prepojená s kanalizáciou. *Cavea* je prístupná z viacerých prístupových bodov a bola rozdelená na tri časti. Opäť sa môžeme stretnúť s prednostnými miestami, ktoré boli určené pre elitu a boli vo východnej časti amfiteátra.

Amfiteáter II je veľmi často dávany do spojitosti s gladiátorskou školou. Tá sa nachádzala v jeho blízkosti a poskytuje mnohé nálezy. Okrem gladiátorskej školy sa tu nachádzala i svätyňa Nemesis.

Tretí amfiteáter leží na neďalekom kopci **Pfaffenberg** (Obr. 16). Nachádzal sa tu posvätný okrskok, ktorý bol zasvätený Jupiterovi Optimovi Maximovi Karnuntinovi (I.O.M.K.). Okrem

Obr. 16. Pohľad na sakrálny okrskok na kopci Pfaffenberg.
Rekonštrukcia zaznamenaná v roku 1976.
Zdroj: *Humer 2006*, 171 Abb. 242.

troch chrámových stavieb, početných stĺpových báz, sa tu nachádzalo i miesto pre kultové hry. V týchto hrách, odohrávajúcich sa v amfiteátri boli vykonávané hry na počesť Jupitera, upevňovala moc cisára a rozvíjal sa jeho kult (*Piso 2005*, 182).

Poloha amfiteátra na Pfaffenbergu bola južne od kumulovaných sakrálnych stavieb a cesta viedla

priamo do severnej brány amfiteátra. Amfiteáter bol postavený pravdepodobne v prvej polovici 2. stor. po Kr. (*Humer/Jobst 1995*, 16). Jeho veľkosť bola hlavne kvôli terénu omnoho menšia ako v predchádzajúcich dvoch amfiteátroch. Kapacitne obsahoval približne 180 miest, ktoré boli určené aj pre občanov *canabae* (*Piso 2005*, 182).

Jeho pôdorys bol, podobne ako v predchádzajúcich prípadoch, elipsoidný a mal rozmery 40x42 m. Terén na kopci zapríčinil, že stavba nebola postavená rovnomerne. Ovplyvnilo to výšku múrov i hľadiska na jednej strane amfiteátra približne o tri metre, pričom klesanie určilo i vstupy, ktoré viedli zo severnej a južnej strany, zatiaľ čo klesanie a stúpanie bolo od východu na západ (*Jobst/Kremer/Piso 2002*, 85). Múry, ktoré obkolesovali priestor pre aktérov boli z vonkajšej časti priamo napojené na *caveu*, avšak zachovali sa len v dvoch sekciách. Do hľadiska bolo možné sa dostať z vonkajšej strany i drevenými schodmi, ktoré na neho boli napojené.

Posledný doposiaľ identifikovaný **amfiteáter** sa nachádzal **pri civilnom meste** (*municipiu*). Bol objavený vďaka projektu „Gesamtprospektion Kernzone Carnuntum“, pod vedením inštitúcie „Ludwig Boltzmann Institut Zentralanstalt für Meteorologie und Geodynamik und internationalen Partnern“ (pozri *Zentralanstalt*). Pomocou geofyzikálnych metód i leteckej archeológie identifikovali štruktúru amfiteátra približne 400 m severne od civilného amfiteátra, pod neskoršími mestskými hradbami.

Predpokladá sa, že amfiteáter mal základy tvorené z kameňa, z čoho doložené sú kamenné časti zahrňujúce vnútornú *caveu* a oblasti pri bránových vstupoch. Pre budovanie základov tejto stavby boli využité drevené konštrukcie.

ZOZNAM POUŽITEJ LITERATÚRY

Beutler 2013 – F. Beutler: Die zwei Amphitheater von Carnuntum und deren Datierung. Antiquitas, Reihe I, Abhandlungen zur alten Geschichte. Band 31. Bonn 2013.

Boulasikis 2015 – D. Boulasikis: Zu den neuen Forschungen am Lageramphitheater von Carnuntum von Carnuntum Jahrbuch 2015. Wien 2015.

Ertl 2006 - R. F. Ertl: Carnuntum - Die Metropole am Rande des römischen Imperiums. Bad Deutsch-Altenburg 2006.

Humer 2006 – F. Hummer (Hrsg.): Legionsadler und Druidenstab. Vom Legionslager zur Donaumetropole. 2 Bände. St. Pölten 2006.

Humer/Jobst 1995 – F. Hummer/W. Jobst: Carnuntum, Rundgang durch die Ausgrabungen und das Archäologische Museum Carnuntinum. Wien 1995.

Jobst/Kremer/Piso 2002 - W. Jobst/G. Kremer/I. Piso: Iupiter Optimus Maximus K(arnuntinus) il signore dell'area sacra sul Pfaffenberg. Roma sul Danubio. Da Aquilea a Carnuntum lungo la via dell'ambra. Udine 2002.

Piso 2005 – I. Piso. An der Nordgrenze des Römischen Reiches: ausgewählte Studien (1972-2003). Stuttgart 2005.

Welch 2007 – K. Welch. The Roman Amphitheatre: From Its Origins to the Colosseum. New York 2007.

Zentralanstalt - <https://www.zamg.ac.at/cms/de/geophysik/news/neue-entdeckungen-in-carnuntum> (25.11.2018)

Antickí autori:

Titus Livius, Ab urbe condita (The History of Rome).

Zdroj: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Liv.+16&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.02.015> (1.12.2018)

PÔVOD A HISTÓRIA GLADIÁTORSKÝCH HIER

Po dlhé roky existoval u bádateľov názor, že gladiátorské hry/boj (*munus*) prevzali Rimania od Etruskov (Svoboda 1973, 214), ktorých považovali za zakladateľov tohto krvavého športu. Dnes však prevláda teória, že sa tieto neľútostné zápasy dostali k Etruskom pri kontakte s oskosamnitským prostredím (Hubbard 2017, 19; Nossov 2009, 44). Dôkazom týchto tvrdení môžu byť nástenné maľby z Paesta v Kampánii datovaných do 4. st. pred Kr. (Obr. 17), kde sú zobrazení zápasníci bojujúcich na život a na smrť, jazdci na konskom záprahu a podobne. Z rokov 264 pred Kr. (*Livius XVI*) a 216 pred Kr. (*Livius XXIII.30.17*) sa nám dochovali prvé písomné zmienky o gladiátorských hrách, usporiadaných už v rímskom prostredí. Tie sa konali pri príležitosti pohrebov, ako uctenie pamiatky zosnulého. Hoci sa gladiátori postupom času tešili čoraz väčšej priazni a narastala ich popularita, jedna udalosť, v ktorej hlavnú úlohu zohrali práve títo bojovníci, vstúpila do rímskych dejín veľmi negatívne. Dnes ju poznáme ako „Spartakovo povstanie“ medzi rokmi 74 až 71 pred Kr. (*Plutarchos Crass. VIII-XI; Appianus XIV. 116*).

Obr. 17. Freska s bojujúcimi gladiátormi a jazdcom na záprahu. Paestum, Južná Itália. Datovanie 4. st. pred Kr.

Zdroj: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/5/5d/Paestum_Museum_%286120231021%29.jpg/1024px-Paestum_Museum_%286120231021%29.jpg (1.12.2018)

Veľké slávnosti s gladiátormi usporiadal neskôr aj samotný Július Caesar. V roku 65 pred Kr. sa konali veľkolepé *ludi* (slávnosti spojené s hrami) a ešte v tom istom roku aj *munus* na pamiatku jeho zosnulého otca. Údajne v ňom bojovalo až 640 gladiátorov (*Plutarchos Caes. V; Dunkle 2008, 171*). Za zlatý vek gladiátorských hier však môžeme jednoznačne považovať obdobie cisárstva. Cisár Augustus zaviedol niekoľko podstatných reforiem tohto športu, určil typy gladiátorov a zbrane, ktorými mohli bojovať. Taktiež stanovil pravidlá súbojov a prišiel s návrhom, ako by malo byť usporiadané sedenie v hľadisku (*Augustus 22-23; Nossov 2009, 17*). Miesta sa samozrejme rozdeľovali podľa spoločenských vrstiev.

Niektorí cisári mali v obľube gladiátorské hry viac ako iní ich predchodcovia, alebo nástupcovia. Medzi nich patril napríklad Nero. Ten pomerne často organizoval súboje a mal v tendencii ich všemožne vylepšovať, aby boli atraktívnejšie (*Suetonius XI*). Ďalej Titus v roku 80 po Kr. slávnostne otvoril Koloseum a pri tejto príležitosti usporiadal hry, trvajúce sto dní (*Cassius Dio LXVI. 25; Nossov 2009, 20*). Tento rekord sa pokúsil prekonať cisár Trajan a v roku 107 po Kr. usporiadal *muni* v dĺžke 123 dní (*Cassius Dio LXVIII. 15; Dunkle 2008, 182*). Najviac však zbožňoval gladiátorské hry Commodus. Ako jediný cisár verejne zápasil v aréne ako „profesionálny zápasník“ (*Cassius Dio LXXIII. 22; Nossov 2009, 21*). Po Commodovi začína pomalý úpadok gladiátorských hier. Neskôr Konštantín Veľký zrušil verejné krviprelievania svojím ediktom. Ďalej cisár Constantius II. zrušil nábor vojakov a dobrovoľníkov do gladiátorských škôl. Úplný koniec nastal v roku 399 po Kr., keď Honorius uzatvoril posledné školy a v roku 404 po Kr., kedy ten istý panovník po smrti mnícha Telemacha (ten zomrel v aréne pri pokuse odtrhnúť bojujúcu dvojicu), zápasy nadobro zakázal (*Theodoret V. 26; Nossov 2009, 24-25*).

GLADIÁTORSKÉ ŠKOLY A GLADIÁTORI

História týchto škôl (*ludus*) siaha do 2. st. pred Kr., kedy si konzul Publius Rutilius Rufus v roku 105 pred Kr., nechal cvičiť svojich vojakov u Gaia Aurelia Scaura (*Nossov 2009, 142*). Školy neslúžili len ako výcvikové stredisko, ale aj ako ubytovne. Vlastník takýchto škôl bol väčšinou súkromný majiteľ (*lanista*), ten školu nielen viedol, ale aj so svojimi gladiátormi obchodoval (*Ville 1960, 31*). Od polovice 1. st. pred Kr. môžeme reálne sledovať prítomnosť gladiátorských škôl v Ríme. Do konca 1. st. po Kr. boli v hlavnom meste Rímskej ríše štyri známe *ludi*. Boli to (*Ludus Matutinus* (ranná škola), *Ludus Galicius* (galská škola), *Ludus Dacicus* (dácka škola) a nakoniec *Ludus Magnus* (veľká škola) (*Dunkle 2008, 65*). Posledná menovaná, je jediná škola, ktorej pozostatky sa nám dodnes zachovali.

Ďalšie známe školy sa nachádzali aj v iných mestách ako Pompeje, Capua, Ravenna a iné. Taktiež bolo množstvo *ludi* po rímskych provinciách, spomenúť môžeme školy v Británii, na Cypre, v Egypte, Germánii alebo Hispánii (*Nossov 2009, 144*). Existovalo niekoľko možností, ako sa človek mohol stať gladiátorom. Jedným z nich bolo prihlásiť sa dobrovoľne, to sa však stávalo len výnimočne. Z časti sa jednalo o vojnových zajatcov a odsúdených zločincov a gladiátorský boj bol ich druh trestu. Najväčšiu skupinu však tvorili otroci, boli obchodným artiklom každého jedného majiteľa školy (*Livius XXVIII. 21. 1-10*). V gladiátorských školách vládla určitá hierarchia, kde každý gladiátor mal isté pomenovanie a funkciu, či už podľa spôsobu boja, alebo zbrani ktorú najčastejšie používal.

Dôležitou súčasťou zbroje boli typické helmy (*galea*) slúžiace aj na ochranu tváre (Obr. 18). Unikátnym bol aj ochranný „rukáv“ (*manica*), upevňovaný podľa typu gladiátora na ľavú, alebo pravú ruku. Mohli byť vyrobené z látky, kože ale aj z rozličných kovov. Ako ochrana slúžili aj chrániče nôh (*greaves*), mnoho z nich bolo reliéfne zdobených. Ich zbrane a štíty boli podobné tým v armáde, napr. *gladius* (krátky meč), *spatha* (dlhý meč), *hasta* (oštep, kopija) a podobne. Zaujímavý je drevený meč (*sica*) používaný najčastejšie tráckymi gladiátormi. (Nossov 2009, 80-102).

Obr. 18. Gladiátorská helma (*galea*).

Zdroj:https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a6/Gladiator_helmet_found_in_Pompeii_and_richly_decorated_with_scenes_of_Greek_mythology%2C_Gladiators_%E2%80%93_Death_and_Triumph_at_the_Colosseum_exhibition%2C_Museum_und_Park_Kalkriese_%289614907485%29.jpg (1.12.2018)

Ako bolo vyššie spomínané existovalo viacero druhov gladiátorov. Dnes sa dajú pomerne dobre rozlíšiť na rôznych reliéfoch a freskách. Pre celkom početné množstvo spomenieme len niekoľko. *Hoplomachus* mal helmu, malý, okrúhly štít, chrániče nôh a *manicu* na pravej ruke, zatiaľ čo hrudník mal odkrytý. Medzi jeho zbrane patrili kopija, dýka alebo krátky meč. *Dimachaerus* bol pre zmenu vcelku agresívny bojovník bojujúci so zbraňou v každej ruke, či už išlo o dva meče, dve dýky, alebo ich kombinácia. *Provocator* – tu skôr ide o gladiátora, ktorý bol pôvodne kriminálnik alebo vojnový zajatec a gladiátorský boj predstavoval pre neho trest, avšak zaujímavosťou bolo, že si mohol svoju milosť vybojovať. *Venator* bol pre zmenu bojovník so zvieratami a *Sagittarius*, ako už samotný názov vypovedá, gladiátor-lukostrelec. Gladiátori ako *Thraex*, *Gallus*, *Samnis* nesú mená podľa porazených kmeňov (Nossov 2009, 44-79; Ertl 2017, 323-325).

GLADIÁTORSKÁ ŠKOLA V CARNUNTE

Škola v Carnunte bola objavená v septembri v roku 2011 Inštitútom pre archeologickú prospekciu a virtuálnu archeológiu Ludwiga Boltzmannu (Neubauer/Seren et al. 2013, 423). Tento obrovský ohradený komplex obsahoval niekoľko rozličných budov, medzi nimi aj ubytovanie pre gladiátorov, kúpele, kasárne a sklady (Obr. 19). Odhadom sa tu nachádzalo okolo 75 gladiátorov (Neubauer/Gugl et al. 2014, 185). *Ludus* sa nachádza západne od civilného amfiteátra. Jedná sa o ohradenú plochu obdĺžnikového nepravidelného tvaru zaberajúcu približne 11 000 m². Škola je orientovaná sever-juh, pričom komplex budov,

umiestnený v južnej časti, zaberá plochu 2 800 m² z celkovej rozlohy (Neubauer/Seren et al. 2013, 425). Budovy boli vybudované tak, aby obklopovali vnútorný tréningový dvor.

Gladiátorská škola mala jediný vstup a to na východnej strane, hneď naproti amfiteátru. Vzďialenosť medzi nimi je približne 80 m a do areálu sa človek dostal cez 2,4 m širokú vstupnú bránu. Potom pokračoval po dláždenej ceste, ktorá mala dĺžku 28 m a šírku 2,2 m. Chodník bol po stranách lemovaný portikom. Tesne pred vstupom, vedúcim na nádvorie, sa po oboch stranách nachádzali viacposchodové budovy. Stavba po ľavej strane, je prezentovaná ako priestor, kde žil so svojou rodinou majiteľ školy. Budovu po pravej strane využíval zrejme taktiež *lanista*, alebo slúžila pre administratívu. (Neubauer/Gugl et al. 2014, 183).

Obr. 19. Digitálna rekonštrukcia gladiátorskej školy v Carnunte.

Zdroj: : Neubauer/Seren et al. 2012, 13, Abb. 6.

Na vnútorné nádvorie sa človek dostal cez vstup pripomínajúci víťazný oblúk, dôkazom sú dochované pravouhlé základy (4,4 x 3,8 m). Oproti vstupu sa vo vnútornom areáli nachádzala voľne stojaca kruhová stavba s priemerom 19 m, prezentovaná ako tréningová aréna pre gladiátorov. Obkolesená bola kamenným základom s dreveným pódium a v strede arény sa nachádzal drevený kôl (*palus*), slúžiaci na cvičné údery s mečom a štítom (Neubauer/Seren et al. 2013, 425). Práve tento jednoduchý *palus* definitívne potvrdil, že sa jedná o gladiátorskú školu. Vnútorný kruh cvičnej arény mal priemer 6,7 m a bol ohraničený stenou, zatiaľ čo povrch tvoril štrk zmiešaný s pieskom. Pódium začínalo vo výške 2,4 m a každý ďalší rad bol vyšší o 0,60 m. Rady boli celkovo štyri a slúžili skôr na státie, ako na obyčajné sedenie (Neubauer/Gugl et al. 2014, 184). Aréna mala zužujúci sa vchod na severozápadnej strane, ním sa dostali gladiátori z budovy v severozápadnej časti nádvorja. V severovýchodnej časti

nádvoria sa nachádzala ešte jedna cvičná aréna, avšak táto bola oveľa jednoduchšia, nebola ohradená a nemala pódium. V centre cvičiska sa taktiež nachádzal cvičný *palus*.

Južná a z časti aj západná budova slúžili na ubytovanie. Prvá menovaná stavba mala *portikus* smerom do nádvoria a bola minimálne jednoposchodová. Vo vnútri budovy sa nachádzali cely pre gladiátorov, ktoré mali rozlohu 5 m². V západnej stavbe sa vyskytovali o niečo väčšie dláždené miestnosti a to prevažne v južnej časti (Neubauer/Seren et al. 2013, 425). Tie využívali vysoko postavení gladiátori. Budova spájajúca južné a západné krídlo sa nachádzala v juhozápadnom rohu nádvoria, bola pravdepodobne poschodová a mala 90 m². Používaná bola inštruktorom alebo školiteľom.

Do severnej časti komplexu budov mohol človek vojsť len z nádvoria cez 1,3 m širokú bránu. Tieto priestory oddeľovala od zvyšku masívna stena, koridor mal rozmery 3,9 m na šírku a až 30 m na dĺžku, pričom nebol zastrešený. Zaujímavou časťou gladiátorskej školy je pravouhlá stavba s rozmermi 8,7 m x 10,5 m v severovýchodnom rohu komplexu. (Neubauer/Gugl et al. 2014, 186). Pravdepodobne sa tu nachádzalo podpodlažné vykurovanie a na východnej strane z vonkajšej strany stála 6,5 m² pec (*praefernum*). Budova sa považuje za miesto slúžiace počas zimných mesiacov ako zhromaždisko, alebo vyhrievaná tréningová aréna.

Stavba označovaná ako kúpele, sa nachádzala v strede severného komplexu. Jej určenie dokladajú odvodňovacie kanále. Jedná sa o šesť dláždených miestností (celková dl. 100 m²) usporiadaných v rade za sebou, pričom východnejšie štyri izby (78 m²) boli vnútorne prepojené. (Neubauer/Gugl et al. 2014, 186). Severne od celého komplexu budov sa nachádzal rozsiahly otvorený areál a dráha, ktorá slúžila na tréning jazdcov na vozoch. (Neubauer/Seren et al. 2013, 425).

Ešte v roku 1901 bola objavená gladiátorská helma a „nevojenské“ zbrane na pohrebisku, ležiace približne 18 km západne od Carnunta (Groller 1903, 40-48, figs. 18-19). Medzi aktuálnejšie objavy patria napríklad mince (Constans I., Constantius II.), šupiny z panciera alebo množstvo keramiky. Všetky sú datované na koniec 1. st. po Kr. až začiatok 2. st. po Kr. (Humer/Neubauer et al. 2014, 169-170, Abb. 7-15) a poukazujú na vznik školy približne v tomto období.

Objavenie gladiátorskej školy v dnešnom Rakúsku ponúka unikátny pohľad na život týchto nenávidených ale aj milovaných bojovníkov. Je zaujímavé sledovať gladiátorov mimo ich známeho prostredia t. j. bojovej arény. Podľa doterajších zistení ide v Carnunte o veľký areál s komplexom budov v južnej časti. Stavby rozličných pôdorysov a funkcií poukazujú na

všeobecný život gladiátorov - od plôch kde každodenne cvičili, cez vybavené kúpele, miesta slúžiace na tréning počas zimných mesiacov (kde v tom prostredí musel byť nesmierne náročné), až po osobitné cely nachádzajúce sa na južnej strane areálu. Najdôležitejším objav sa javí práve cvičisko s dreveným kolom - to zohralo rozhodujúcu rolu v určení gladiátorskej školy. Celkovo sa dá zhodnotiť fakt, že škola v Carnunte napomáha k bližšiemu pochopeniu všedného života gladiátorov, hoci z ďaleka neodhalila všetky svoje tajomstvá.

ZOZNAM POUŽITEJ LITERATÚRY

Dunkle 2008 – R. Dunkle: *Gladiators: Violence and Spectacle in Ancient Rome*. New York 2008.

Ertl 2017 – R. F. V. Ertl: *Brot und Spiele: Tod in der Arena*. In F. Humer, G. Kremer, E. Pollhammer, A. Pülz (eds.): *A.D. 313 – Von Carnuntum zum Christentum*. Bad Deutsch-Altenburg: Nünnerich-Asmus Verlag 2017, 297-325.

Groller 1903 – M. Groller: *Straßen- und Limesforschung*. In: M. Groller, R. Münsterberg, E. Bormann (eds.) *Der römische Limes in Österreich 4*, Wien 1903, 1-51.

Humer/Neubauer et al. 2014 – F. Humer/W. Neubauer/A. Konecny/E. Nau/N. Fuchshuber: *Die Grabungen 2014 im Bereich der Gladiatorenschule von Carnuntum*. In *Carnuntum Jahrbuch 2014, Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte des Donauraumes*, Wien 2014, 167-172.

Hubbard 2017 – B. Hubbard: *Gladiators: Conquerors and Combatants*. New York 2017.

Neubauer/Seren et al. 2013 – W. Neubauer/S. Seren/A. Hinterleitner/M. Doneus/K. Löcker/I. Trinks/E. Nau/M. Pregesbauer/M. Kucera/G. Verhoeven: *The discovery of a gladiatorial school at Carnuntum*. In W. Neubauer/I. Trinks/R. B. Salisbury/C. Einwögerer (eds.): *Archaeological Prospection. Proceedings of the 10th International Conference on Archaeological Prospection*. Wien, Austria, 29.05.-02.06.2013. Wien 2013, 423-426.

Neubauer/Gugl et al. 2014 – W. Neubauer/C. Gugl/M. Scholz/G. Verhoeven/I. Trinks/K. Löcker/K. Doneus/M. van Meirvenne/T. Saey: *The discovery of the school of gladiators at Carnuntum, Austria*. In: *Antiquity* 88, 2014, 173-190.

Nossov 2009 – K. Nossov: *Gladiator: The Complete Guide to Ancient Rome's Bloody Fighters*. Lyons Press 2009.

Svoboda 1973 – L. Svoboda: *Encyklopedie antiky*. Praha 1973.

Ville 1960 – G. Ville: *La gladiature en Occident des origines à la mort de Domitien*. Ecole Française de Rome, 1960.

Antické pramene>

Appianus, De bellis civilibus (The Civil Wars).

Zdroj: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0232> (1.12.2018)

Augustus, Res Gestae Divi Augusti (The Deeds of the Divine Augustus).

Zdroj: <http://classics.mit.edu/Augustus/deeds.html> (1.12.2018)

Cassius Dio, Historia Romana (Roman History).

Zdroj: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/home.html
(1.12.2018)

Plutarchos, Caesar.

Zdroj: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0244> (1.12.2018)

Plutarchos, Crassus.

Zdroj: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:2008.01.0038> (1.12.2018)

Suetonius, De Vita Caesarum (The Lives of the Caesars).

Zdroj: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0132> (1.12.2018)

Theodoret, Ecclesiastical History.

Zdroj: http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0393-0457,_Theodoretus,_Historia_Ecclesiastica,_EN.pdf (1.12.2018)

Titus Livius, Ab urbe condita (The History of Rome).

Zdroj: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Liv.+16&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.02.015> (1.12.2018)1

Na základe archeologického výskumu a ďalších vedeckých bádání [napr. letecké snímkovanie (Obr. 20)] sa podarilo lokalizovať viaceré pohrebne miesta na lokalite Carnuntum (Humer 2014, 90). Avšak v súvislosti s umiestnením pohrebísk je nutné podotknúť, že nemalé množstvo hrobov ešte nebolo zistených a odkrytých, čo však súvisí aj s veľkou rozlohou mesta. V súčasnosti archeológovia získavajú stále nové poznatky, ktoré môžu celkový pohľad na pohrebný rítus v Carnunte zmeniť.

Archeologický bádanie potvrdilo, že sa v Carnunte nachádzali viaceré pohrebiská, pričom najvýznamnejšie nekropole, ktoré sa používali v určitom

Obr. 20. Letecká snímka, na ktorej je viditeľná štruktúra Gräberstraße. Zdroj: Kremer 2015, 94 Abb. 41.

období, boli lokalizované pri vojenskom tábore, pri civilnom meste a na tzv. Gräberstraße. Pomerne nedávny výskum na základe epigrafického nápisu potvrdil existenciu početných rodinných hrobových okrskov v Carnunte (Humer 2014, 93; Kremer 2014, 67-78). Prírodný priestor pre pohrebné praktiky určoval samotný terén, kedy rieka Dunaj tvorila akúsi severnú hranicu mesta. V súvislosti s prírodným reliéfom, pohrebiská obklopovali mesto a tábor hlavne zo západu a z východu poprípade juhu (Humer 2014, 90).

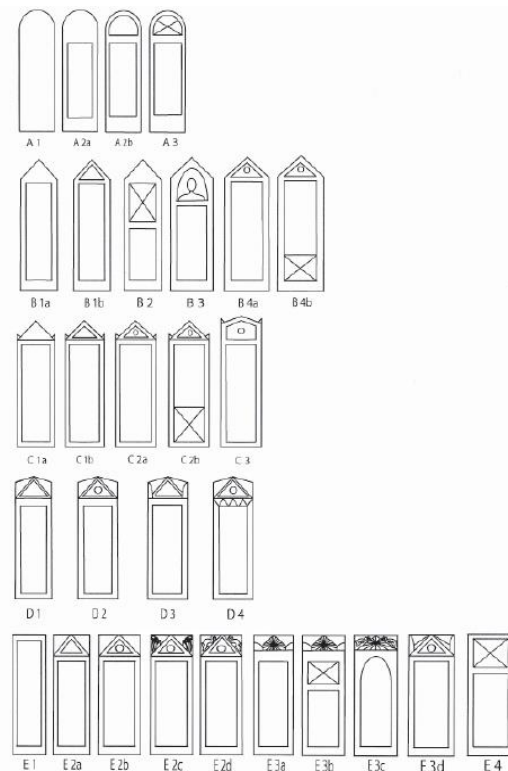
Umiestnenie nekropol v rímskom prostredí podliehalo prísnyim pravidlám. Výstavba pohrebísk sa podobne ako v Itálii uskutočňovala mimo obytného priestoru, čiže za hranicami mesta. Nariadenie, ktoré určovalo takúto lokalizáciu pohrebných miest, siahalo do dôb rannej rímskej republiky (451 - 449 pred Kr.), a konkrétne bolo späté so „Zákomom dvanástich tabúl“, kde sa prikazovalo pochovávať vo vonkajších priestoroch mimo mesta (mimo *pomeria*)¹, pričom existovali samozrejme výnimky v podobe prominentných občanov alebo Vestálskych panien

¹ Cicero, De legibus, 2.23.58. „*hominem mortuum in urbe ne sepelito neve urito*“

(Hope 2007, 128-131). Bádania predpokladajú, že príčiny zavedenia takého zákona do praxe vyplývali skôr z hygienických potrieb než by boli určované náboženstvom. Koncept akéhosi strachu pred znečistením smrťou (ang. death pollution) ovplyvňoval nielen výber miesta pohrebiska ale aj celý proces starostlivosti o zosnulého od okamžiku jeho úmrtia až po finálne uloženie do vopred pripraveného hrobu (Cillier/Retief 2006a, 50-51; Cilliers/Retief 2006b, 131-4).

Od včasného obdobia sa rozvíjalo pochovávanie na tzv. Gräberstraße, kde sa prezentovala istá forma monumentálnej architektúry. Bádania predpokladajú, že celková dĺžka takejto druhu pohrebiska sa nerozširovala ani nezväčšovala, pričom sa používala len počas určitého obdobia (Humer 2014, 90). Tento druh lineárneho usporiadania hrobov pozdĺž významnej trasy má svoje korene v italskom prostredí (napr. rímska *Via Appia*). Hlavným cieľom selekcie takejto miesta pozdĺž významných ciest bola transparentnosť a viditeľnosť. V neskoršom období sa od tohto štýlu pochovávaní upúšťa a je jasne pozorovateľná nepravidelná a nesystematická forma civilných pohrebísk, ktorá sťažuje bádateľom datovanie jednotlivých hrobov.

Za účelom seba-zviditeľňovania sa vyberali aj náhrobné monumenty, ktoré mohli mať rôznu podobu (Obr.21). Apotropaickú funkciu spĺňali početné sochy levov, ktoré predstavovali strážcov zosnulých (Humer 2014, 92; Werber-Hinen 2013, 599-602). Pomerne veľké množstvo hrobov označoval náhrobný kameň opatrený nápisom. Takéto náhrobné stély boli neskoršie sekundárne použité na rôzne účely a veľmi zriedkavo sa nachádzajú *in situ*. Väčšina týchto náhrobných monumentov mala tvar predĺžených, vertikálne vztýčených kamenných blokov, ktoré mohli byť čiastočne dekorované reliéfmi. Hrobový nápis sa začínal dedikáciou záhrobným bohom (*Manes*) formulkou *D(is) M(anibus)*, pričom za tým

Obr. 21. Typológia náhrobných stél v Carnunte.
Zdroj: Weber-Hiden 2013, 610, Taf.1.

nasledovalo meno zosnulého a meno príbuzného, ktorý nechal monument postaviť a zasvätiť² (Humer 2009, 21).

STRUČNÝ PREHĽAD VÝVOJA POHREBÍSK V CARNUNTE

Na základe včasných výskumov sa predpokladalo, že územie Carnunta, konkrétne tam kde sa postavilo rímske mesto, nebolo v predchádzajúcich dobách trvalo osídlené. V súčasnosti máme doklady o tom, že v týchto priestoroch bývalo laténske obyvateľstvo, čo okrem samotného názvu Carnuntum, dokladajú aj hroby datované do LTB2 (neskoré 4.stor. pred Kr. – včasné 3.stor. pred Kr.). Sedem keltských hrobov, ktoré obsahovali osem pohrebov na lokalite Heideweg v Petronell-Carnuntum patria k najranejším laténskym pohrebiskám objaveným v tomto priestore (Beckel/Vorbeck 1973, 10-5; Ramsel 2016, 12-8). Jeden z pohrebov je birituálny, čo je v tomto období veľmi výnimočné.

Existencia počiatkových pohrebných miest, ktorú môžeme spojiť priamo s rímskym obyvateľstvom, súvisela so založením tábora vojakmi *legio XV Apollinaris* a s príslušným *canabae legionis* (približne polovica 1. stor. po Kr.)

Tzv. Gräberstraße viedla v počiatkoch od západnej strane legiového tábora v Bad Deutsch-Altenburg cez západný *canabae* a popri auxiliárnom kastele juhozápade smerom na Scarbantiu a Savariu. Hroby tu boli za sebou rozložené prinajmenšom v dvoch radoch po dĺžke 2,4 km. Na základe ich pôdorysu nie je možné uvažovať o plánovitosti výstavby (Humer 2009, 18-22; Kremer 2015, 86-8).

V druhej polovici 1.stor. po Kr. sa začalo formovať a postupne rozrastať civilné mesto Carnuntum, pričom jeho civilné pohrebisko (nem. Zivilstadt Gräberfeld-Süd) sa nachádzalo južným smerom od mesta, konkrétne medzi Amfiteátrom II a tzv. Johanneskapelle. V 2.-3.stor. po Kr., začalo pohrebisko meniť svoj vzhľad a opustilo lineárny systém umiestnenia pozdĺž cesty (Humer 2009, 18-22). V tomto období máme doloženú existenciu dvoch pohrebísk (civilného a vojenského), ktoré sa vyvíjali a rástli nezávisle na sebe. V neskoršom období, približne v druhej polovici 3.stor. po Kr., sa zmenila do značnej miere situácia a pohrebisko dokonca zabralo priestor sídliskovej časti *canabae*. Od 4.stor. po Kr. máme doloženú existenciu viacerých pohrebísk, kedy sa do tejto etapy datuje aj západné civilné pohrebisko (nem. Zivilstadt Gräberfeld-West). Niektoré neskoro antické hroby dokonca zdieľali steny s mestskou

² Pre prehľad epigrafických nápisov z Carnunta vid' Epigraphische Datenbank Heidelberg (dostupné online: <https://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/foto/suche?land=at&aufbewahrung=Carnuntum&lang=de&start=0>)

hradbou. Na konci 4. stor. po Kr. došlo k značnej depopulácii rímskeho obyvateľstva Carnunta, avšak istá skupina obyvateľstva tu stále prežívala, o čom svedčia aj nálezy keramiky. Hroby sa objavili v priestore bývalého legiového tábora, ktorý okrem toho, že poskytoval lepšie podmienky ochrany, slúžil pravdepodobne aj ako obytné sídlisko. Východne od niekdajšej *praetentury* bola umiestená ranná stredoveká nekropola (Humer 2006, 270-1; Werner et al. 1983, 176–182).

VYBRANÁ NÁHROBNÁ ARCHITEKTÚRA V CARNUNTE

Tumuli, ktoré boli zvyčajne umiestnené v kopcovitom prostredí, možno opísať ako kruhové, málokedy pravouhlé hrobové konštrukcie s omietnutými alebo nasucho položenými základmi, poprípade postavené z tehál. V súvislosti s ich zachovaním nie je výnimočné, že z celej konštrukcie sa zachová len hrobové ohradenie (Humer 2014, 91; Kremer 2006, 38-39).

Aediculae, ktorých pôvod sa hľadá v gréckej sakrálnej architektúre, bádatelia charakterizovali ako jednoduché výklenky, ktoré podopierali piliere. Ich stavba výrazne pripomínala helenistické predlohy: vyššia báza, chrám so stĺpmi a štít s dekoratívnou výzdobou (Humer 2009, 19-21; Kremer 2015, 86-94). V roku 1891 v blízkosti Johanneskapelle v Petronell-Carnuntum sa podarilo odкрыť reliéfne dekorovanú *aediculu*, pričom sa predpokladá, že tento typ stavby sa na územie Carnunta mohol dostať v druhej polovici 2. stor. po Kr. cez oblasť južného Norika napr. z Šempeteru (Humer 2014, 92).

V súvislosti s pochovávaním v typoch hroboch **bustum** pohrebná hranica bývala spravidla vztyčovaná hneď nad hrobom (Leleković 2012, 320). Milodary, primárneho či sekundárneho charakteru, spolu so spolnotenými pozostatkami zosnulého ležali v spodnej časti jamy. Hroby typu *bustum* mali spravidla pravouhlú a podlhovastú podobu, pričom nepríliš hlboká jama niektorým bádateľom pripomínala tvarom vaňu. Steny, sfarbené žiarom, bývali spevňované nepálenými tehliami (Humer 2009, 20; Kremer 2015, 88-90).

Ďalším typom hrobov, ktorý je spojený s kremečným rítom bolo spaľovanie zosnulého na centrálnom mieste (**ustrinum**) na pohrebisku, pričom sa spálené zvyšky zosnulého umiestnili mimo pohrebnú hranicu (Leleković 2012, 313). Poznáme pomerne veľa možností uloženia pozostatkov mŕtveho. V Carnunte boli evidované prípady umiestnenia v jednoduchých jamách oválneho tvaru, ktoré bývali zvyčajne aj niečím prekryté (vrstva kameňov alebo nepálené tehly). Populárne bolo použitie urien z keramiky, málokedy zo skla, kameňa alebo kovu, ako nádoby pre uskladnenia telesných pozostatkov. Taktiež sa vyskytovala forma starostlivého uloženia zosnulého do kamenného *ossuarium* (Humer 2009, 20-21; Kremer 2015, 89-90).

V súvislosti s pôvodom a aj s rozlohou mesta Carnuntum a jeho relatívne dlhou fázou existencie môžeme sledovať vývoj a rôznorodosť pohrebného rítu, pričom umiestnenie jednotlivých pohrebných miest bolo späté s dianím v meste, v provincii a aj v samotnej Rímskej ríši. Multikultúrne zloženie populácie sa odzrkadlilo aj v pohrebných praktikách.

Bádatelia zistili, že v oblasti Carnunta sa praktikoval žiarový aj kostrový spôsob pochovávaní. Plynulý prechod od kremácie k inhumácií sa odohral v Carnunte pomerne rýchlo. Dominancia jedného z vyššie spomínaných typov pochovávaní a zloženie pohrebnej výbavy mohlo súvisieť aj s trendom v spoločnosti (kresťanstvo) či etnikom obyvateľstva (východný pôvod vojenských jednotiek) atď. (Humer 2009, 18-22). Každý spôsob pochovávaní, inhumáčny alebo kremáčny, preferoval nejaký typ hrobov. Vo vyššie spomínaných typoch hrobov (*bustum* a *ustrinum*) sa praktikoval žiarový rítus. Prevládanie kremácie je zaznamenané hlavne na začiatku vzniku Carnunta, čiže od druhej polovice 1.stor.po Kr. po prvú polovicu 2.stor. po Kr. V tomto období sa postavilo pozdĺž tzv. Gräberstraße veľa prominentných hrobových stavieb napr. špeciálne okrúhle stavby vo vyvýšenom prostredí (*tumuli*), hrobové záhrady (nem. Grabgärten), hrobové chrámy a oltáre (nem. Grabtempeln a Grabaltären). Takéto typy stavieb možno zaradiť do skupiny finančne náročnejších, čiže sa predpokladá, že patrili mestskej nobile (Kremer 2015, 86-96). Od druhej polovice 2.stor. po Kr. až do 4.stor. po Kr. sa začalo objavovať a postupne aj uprednostňovať kostrové pochovávanie. Najjednoduchšia forma tohto pohrebu spočívala v uložení zosnulého zavinutého do látky do jamy, drevenej truhly alebo kamenného sarkofágu. Z Carnunta poznáme aj olovené sarkofágy. V neskoréj antike (4.-5.stor. po Kr.) sa objavujú hroby skonštruované z tehál či kamenných platní (Humer 2009, 20 - 21).

ZOZNAM POUŽITEJ LITERATÚRY

Beckel/Vorbeck 1973 - L. Beckel a E. Vorbeck: Carnuntum. Rom an der Donau. Salzburg 1973.
Cilliers/Retief 2006a - L. Cilliers a F.P. Retief: City Planning in Graeco-Roman times with emphasis on health facilities. *Akroterian* 51, 2006, 45-56.

Cilliers/Retief 2006b - L. Cilliers a F.P. Retief: Burial customs and the pollution of death in ancient Rome: Procedures and Paradoxes. In: *Acta Theologica* Vol. 26 No 2, 2006, 128-46.

Hope 2007 - V. Hope: Death in Ancient Rome Sourcebook. Abingdon 2007.

Humer 2006 - F. Humer: Legionsadler und Druidenstab. Eine Sonderausstellung verfolgt den Weg Carnuntums (Niederösterreich) vom Legionslager zur Donaumetropole. In: *Antike Welt* 5 2006, 77-80.

Humer 2009 - F. Humer: Ableben, Begräbnis und Friedhofskultur vor etwa 2000 Jahren in Carnuntum. *Denkmalpflege in Niederösterreich* Bd. 42, 2009, 18-42.

Humer 2014 - F. Humer: Carnuntum. Wiedergeborene Stadt der Kaiser. Darmstadt 2014.

Kremer 2006 - G. Kremer: Mythologie und Grabarchitektur am Beispiel der römischen Grabbauten in Noricum und Pannonien. In: M. Kokele et al. (eds.): *Mediterranean Myths from Classical Antiquity to the Eighteenth Century*. Ljubljana 2006, 37-52.

Kremer 2014 - G. Kremer: Wiederverwendete Teile von Grabanlagen aus Carnuntum. Zu ausgewählten Neufunden aus dem Bereich südlich der Zivilstadt. In: *Carnuntum Jahrbuch 2014*, 67-78.

Kremer 2015 - G. Kremer: Nekropolen im Limesgebiet. In: V. Gassner / A. Pülz (eds.): *Der römische Limes in Österreich. Führer zu den archäologischen Denkmälern*. Wien 2015, 86-94.

Leleković 2012 – T. Leleković: Cemeteries. In: B. Migotti (ed.): *The archaeology of Roman southern Pannonia: the state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*. Oxford 2012, 313-357.

Ramsl 2016 - P.C. Ramsl: Latènezeitliche Gräber in Petronell-Carnuntum, Krieger, bewaffnete Männer oder einfach Rollenbilder einer Gesellschaft? In: E. Lauerermann / P. Trebsche (eds.): *Beiträge zum Tag der Niederösterreichischen Landesarchäologie, Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums*. Asparn/Zaya 2016, 12-18.

Weber-Hiden 2013 - I. Weber-Hiden: Freigelassene in Carnuntum. In: R. Breitwieser / M. Frass / G. Nightingale (eds.): *Calamus. Festschrift für Herbert Graßl zum 65. Geburtstag (Philippika. Marburger altertumskundliche Abhandlungen 57)*. Wiesbaden 2013, 599-610.

Werner et al. 1983 – J. Werner et al.: Provinzhauptstadt Carnuntum. Österreichs größte archäologische Landschaft. Wien 1983.

Dunaj je v súčasnosti dôležitou dopravnou tepnou a niet nijakých pochybností, že ňou bol aj v období antiky. Umožňoval rýchle a priame spojenie medzi východnou a západnou časťou Rímskej ríše, čo muselo byť výhodné najmä pri transporte obrovského nákladu na veľké vzdialenosti. Carnuntum tak nestálo len na jednej dôležitej komunikácii, ale hneď na dvoch, keďže kontrolovalo miesto, kde Jantárová cesta križovala Dunaj a pokračovala cez Scarbantiu a Savariu na juh (*Wilkes 2005*, 150).

Takáto výhodná strategická poloha by z Carnunta robila dokonalý obchodný uzol medzi Pannoniou, Raetiou, Noricom a barbarmi. Nie len že by to umožňovalo import tovaru zo západných podunajských provincií, ale aj export na povodie Moravy, najmä za účelom zásobovania rímskych jednotiek v tejto oblasti (*Wilkes 2005*, 171). Vylúčiť sa nedá ani obchod s barbarmi, najmä v súvislosti so stolovou keramikou, ale tiež sklom či drahými látkami.

Obchod s týmito komoditami však mohol prebiehať aj pod dohľadom civilného mesta, ktoré malo vlastnú správu, takže by prítomnosť vojenskej flotily nebola nutná a preprava by prebiehala prostredníctvom civilných plavidiel. Naopak v prípade tehlá je oveľa väčšia pravdepodobnosť, že bol export organizovaný priamo armádou (s výnimkou mestských a civilných tehelní, ako napr. Gaius Valerius Costans Carnuntinus). Váha nákladu by vyslovene vyžadovala prepravu po vode a je veľmi nepravdepodobné, že by si vojsko zvolilo transport po pevnine, keď malo v bezprostrednej blízkosti k dispozícii Dunaj.

Odhliadnuc od tvrdenia, že každé hlavné mesto provincie by malo mať k dispozícii vlastnú flotilu (*Rummel 2008*, 52) prakticky nič nenasvedčuje tomu, že bola rímska flotila v Carnunte dlhodobo prítomná. Hoci máme informácie o tom, že v roku 6 po Kr. Tiberius počas svojho ťaženia proti Marobudovi dopravil intervenčné jednotky do Carnunta práve pomocou flotily (*Internetový zdroj I*). Je otázne či vtedajší zimný tábor Carnuntum stál na rovnakom mieste ako neskorší légiový tábor a teda či sa vôbec jedná o rovnakú lokalitu, keďže najstaršia fáza drevozemného tábora v Carnunte je doložená až za vlády Claudia.

Hoci zmienky o prítomnosti flotily sú striedme a rozporuplné, archeologické nálezy dokladajú prítomnosť LEG I ADIVTRIX (*Rummel 2008*, 51). Tá bola zložená výlučne z bývalých námorníkov, prevažne *peregrini* z Pannonie, Egypta, Sýrie a Grécka³. Ich prítomnosť však

³ LEG I ADIVTRIX vznikla kvôli skutočnosti, že Rímu v 1. storočí po Kr. prakticky nehrozil nijaký masívny útok z mora a rímska flotila tak bola neprimerane veľká. Z námorníkov sa stali pešie jednotky. Drvivá väčšina z nich boli nepriviligovaní *peregrini* z dobytých provincií, pretože práca v námorníctve sa medzi Rimanmi netešila veľkej obľube. Tí fungovali na podobnom princípe ako auxiliárne jednotky – získali občianstvo až po ukončení

nemusí nutne znamenať aj prítomnosť flotily. Títo muži totiž mali širokú škálu povinností – naťahovali a starali sa o údržbu plátenných striech nad amfiteátami a divadlami, slúžili ako eskorta, kuriéri, pobrežné hliadky, strážili prístavy a v prípade núdze slúžili ako protipožiarne jednotky (Miller 1981, 73).

Vďaka *Notitia Dignitatum* vieme, že v 5. storočí Carnuntum slúžilo ako sídlo prefekta neskoroantickéj dunajskej flotily, tzv. *Classis Histrica*, a dokladá tiež prítomnosť námorníkov LEG XIV GEMINAE.⁴

V neposlednom rade treba spomenúť aj náhrobnú stélu Augustiany Cassie Marcie, manželky *frumentaria* LEG X GEMINA Marca Antonia Basilida (Obr. 30). Na tomto náhrobnom kameni je znázornená loď s nápisom *felix Italia*, samotný text však nijaké spojenie s námorníctvom nenaznačuje (Rummel 2008, 51). Námorníci teda v Carnunte mohli byť prítomní, čo však nemusí definitívne znamenať, že sa v ňom nachádzala aj samotná flotila. V prípade, že by armáda potrebovala lode výhradne na transport a zásobovanie, bola by prítomnosť vojenských plavidiel zbytočná. Na kontrolu pobrežia alebo ako eskorta by stačili menšie lode a člny, ktoré nepotrebovali doky a vystačili by si s prírodnými či jednoduchými umelými kotviskami. *Classis Pannonica* či neskoroantická *Classis Histrica* samozrejme v priebehu dejín mohli byť v Carnunte prítomné, otázkou však zostáva či len príležitostne, alebo aj dlhodobo, keďže jej činnosť od Železných vrat vyššie nie je takmer vôbec doložená (Wilkes 2005, 156).

Carnuntum teda pravdepodobne neslúžilo ako dlhodobá základňa rímskej flotily, čo však v žiadnom prípade nevylučuje prítomnosť civilných obchodných lodí a transportných vojenských plavidiel. Vzhľadom na charakter prevážaného tovaru a tiež na vzdialenosť medzi táborom a civilným mestom sa naskytá možnosť, že mesto malo dokonca viac než jedno prístavisko. Vylúčiť sa nedá ani prítomnosť menších rybárskych mól v blízkosti *canabae*.

LOKALIZÁCIA A HYPOTETICKÁ REKONŠTRUKCIA PRÍSTAVÍSK

Archeologický výskum pobrežnej časti Carnunta je veľmi zložitou záležitosťou, keďže sa v priebehu času tok rieky menil a budovy na brehu (vrátane prístavov, kotvísk a skladovacích budov) sa stali obeťou erózie (Gugl 2011, 4).

vojenskej služby. Zaujímavé je, že sú tieto jednotky na náhrobných stélach nazývané *milites*, nie *nautae* či *remiges*, ako je pri námorníkoch bežné (Miller 1981, 73).

⁴ *Notitia Dignitatum* – In Partibus Occidentis, XXXIV, 14: *Praefectus legionis quartaedecimaegeminae militum liburnariorum cohortis quintae partis superior, Carnunto*.

Na začiatku 19. storočia boli pobrežné budovy údajne ešte viditeľné. V roku 1823 spomína kastelán zámku Petronell na viditeľné pozostatky v blízkosti. Je veľká škoda, že sa nezachovali žiadne detailnejšie informácie (*Obermayr 1967, 190*). Lokalita sa údajne nachádzala severovýchodne

o zámku, kadiaľ doteraz vedie cesta popri Dunaji a údajne lemuje pôvodný staroveký breh rieky. Pravdepodobne nejde o prírodné kotvisko, ale o miesto spevnené nábrežnými

Obr. 22. Dnešný pohľad na oblasť, ktorá mohla byť v dobe rímskej súčasťou pobrežnej zóny a prístaviska. Zdroj: Archív autora

múrmí, s prítomnosťou skladu, lodenice a ubytovňou pre námorníkov (*Obermayr 1967, 190*). Dnes je bohužiaľ lokalita spustnutá a nie sú na nej voľným okom viditeľné nijaké štruktúry (*Obr. 22*).⁵ Toto miesto sa nachádza severne od antického civilného mesta a mohlo by ísť o potenciálnu lokalitu obchodného prístavu (*Swoboda 1958, 80*). Archeologický výskum a lokalizácia brány orientovanej na breh Dunaja by mohli jeho existenciu definitívne potvrdiť.

Obr. 23. Rekonštrukcia brehu Dunaja v Archeologickom Parku Carnuntum – pobrežné móla vedľa civilného mesta. Zdroj: Archív autora

Na rekonštrukcii, ktorá sa nachádza priamo v rekonštruovanej mestskej štvrti Carnuntum, je na pobreží severne od civilného mesta znázornené kamenné či murované mólo (*Obr. 23*).

⁵ Je možné že ide o miesto so súradnicami 48°07'14.6"N 16°51'48.1"E. Terén je oproti zvyšku Petronellu omnoho nižšie. Na satelitných snímkach je toto rameno zavodnené, no počas terénneho prieskumu v novembri bolo pomerne suché.

Oveľa pravdepodobnejšia je však úprava brehu pomocou drevenej výstuže, rovnako ako to môžeme vidieť napríklad v *colonia* Ulpina Traiana na Rýne (Obr. 24). Prakticky v nijakom

Obr. 24. Rekonštrukcia prístavu pri *Colonia Ulpia Traiana* na začiatku 2. stor. po Kr. podľa Archäologischer Park Xanten.
Zdroj: https://apx.lvr.de/media/apx/roemische_stadt/die_roemische_stadt_colonia_ulpia_traiana/_lebensbildcut_coloniazeithafen_farbig_454.jpg
(1.12.2018)

provinčnom prístavisku na strednom Dunaji totiž nemáme zatiaľ doložené kamenné mólo, dokonca ani u neskorootantských panónskych prístavísk ako napríklad Dunakeszi (pozri viac na *Mráv 2011*) (Obr. 25). Jedinou výnimkou by mohli byť kamenné fragmenty objavené

Obr. 25. Neskorootantská pevnosť na Dunaji v dnešnom Dunakeszi. (Rekonštrukcia: Zs. Mráv, Grafika: Gábor Orbán)
Zdroj: *Mráv 2011*, titulná strana.

v Intercise (*ORIGO*, 22.október 2016) k ich definitívnej interpretácii ako zvyškov prístavu však bude potrebný ďalší výskum.

Pri Carnunte existuje ešte niekoľko potenciálnych lokalít, kde mohol byť situovaný prístav. Ich výber vznikol na základe vyhodnotenia vhodných terénnych podmienok, ale tiež polohy vzhľadom ku strategicky dôležitým objektom ako sú brány či cesty doložené geofyzikálnymi meraniami (Obr. 26). Jedna z nich sa údajne nachádza severne od Pfaffenbergu (*Gugl 2011*, 4), je však veľmi ďaleko ako od civilného mesta, tak od légiového tábora, takže je veľmi otázne na základe čoho bola zvažovaná.

Obr. 26. Predpokladaná poloha rímskych prístavov.

Zdroj: Google, upravené autorom.

Ďalším miestom je guvernerský palác, resp. miestodržiteľská villa (Obr. 27). Táto budova sa nachádza západne od légiového tábora, priamo na predpokladanej pobrežnej čiare. Existuje viacero vizualizácií, ktoré ju zobrazujú so zvažujúcim sa kamenným schodiskom popri brehu, vedúcim až ku kamennému mólu na úrovni riečnej hladiny⁶. Hoci je otázne, či sa táto podoba opiera o akékoľvek archeologické nálezy, je omnoho pravdepodobnejšie, že by si kamenné mólo mohol dovoliť miestodržiteľ provincie než civilné mesto. Prístavisko mohlo slúžiť na súkromné účely (import cudzokrajného tovaru) alebo ako záložné riešenie v prípade útoku, kedy by mohlo pomôcť s rýchlou evakuáciou.

⁶ Pozri napríklad digitálne vizualizácie od 7reasons (viz. 7reasons). Miestodržiteľský palác síce nie je bodom záujmu, no mólo je čiastočne viditeľné.

Obr. 27. Rekonštrukcia brehu Dunaja v Archeologickom Parku Carnuntum – breh v blízkosti miestodržiteľského paláca.
Zdroj: Archív autora

Za zváženie stojí tiež možnosť, že by guvernérsky prístav mohla využívať aj armáda. Palác sa totiž nachádza v bezprostrednej blízkosti légiového tábora a medzi nimi je isté priestranstvo, kde by eventuálne mohli stáť skladovacie budovy. O vykopaní skladu v blízkosti dunajského brehu vieme už z roku 1899 (*Gugl 2011*, 4), nie je však isté kde presne.

Posledné miesto, kde sa zvažuje prítomnosť prístavu, je severovýchodná časť *canabae*. Takéto miesto by sa mohlo nachádzať na sever od vojenského amfiteátru. Terén by dovoľoval využiť prírodnú zátoku ktorá by lode chránila pred riečnym prúdom. V tom prípade by stačilo buď jednoduché spevnenie brehu, alebo k nemu pristavať mólo, ako je to vyobrazené na carnuntskom modeli (Obr. 28). Táto lokalita by viac vyhovovala civilistom žijúcim v *canabae* a je možné že by mohla slúžiť skôr ako kotvisko pre rybárov z *canabae* než pre vojenské účely. Vzhľadom na krátku vzdialenosť od légiového tábora ju však tiež treba vziať do úvahy.

Obr. 28. Rekonštrukcia brehu Dunaja v Archeologickom Parku Carnuntum – breh v blízkosti *canabae*.
Zdroj: Archív autora

Každá z týchto lokalít je do veľkej miery hypotetická. Historické zdroje nám nehovoria prakticky nič a okrem niekoľkých nejasných informácií z 19. storočia sa nie je o čo oprieť. Veľký prínos pre túto problematiku by mal jednoznačne systematický archeologický výskum v potenciálnych lokalitách, na základe čoho by sa mohli zistiť aspoň doplňujúce informácie, na ktoré by sa dalo pri dohadoch spoľahnúť. Veľmi dôležitým faktorom je najmä pobrežná čiara, ale tiež prítomnosť mosta či množstvo plavidiel využívaných ako civilným mestom, tak samotnou armádou. Veľmi prínosným by dokonca bolo keby sa niektoré z navrhnutých lokalít ukázali ako nevhodné, čím by sa zúžili možnosti.

ZOZNAM POUŽITEJ LITERATÚRY

Gugl 2011 – Ch. Gugl at al.: Das neue Gesamtmodell von Carnuntum. In *Forum Archaeologie* 58/III. 2011 (<http://farch.net>).

Internetový zdroj I - <http://deacademic.com/dic.nsf/dewiki/2307570> (23.11.2018)

Miller 1981 – H. F. Miller: Legio I Adjutrix. In *Greece & Rome*, Vol. 28 No. 1. Cambridge 1981. 73-80.

Mráv 2011 – Zs. Mráv: Dunakeszi – Late Roman fortlet along the Danube. Guide to Hungarian Sites of the Roman Limes that Are Nominated for World Heritage Status 1. Budapest 2011.

Obermayr 1967 – A. Obermayr: Römerstadt Carnuntum. Ruinen, Grabungen, Funde. Wien 1967.

ORIGO, 22.október 2016 – <http://www.origo.hu/tudomany/felfedezo/20161022-titokzatos-letesitmenyt-rejthet-a-duna-medre-dunaujvarosnal.html?fbclid=IwAR2QFJATZSxLGqPj9e-zzHJQofpeHcsOoe70RvLhb69clzi6hgJs3-LqMlM> (4.12.2018)

Rummel 2008 – Ch. Rummel: The fleets on the northern frontier of the Roman empire from the 1st to 3rd century. 2008. Nepublikovaná dizertačná práca University of Nottingham. Nottingham 2008.

Swoboda 1958 – E. Swoboda: Carnuntum. Seine Geschichte und seine Denkmäler. Köln 1958.

Wilkes 2005 – J. J. Wilkes: The Roman Danube: An Archaeological Survey. In *The Journal of Roman Studies*, Vol. 95. London 2005. 124-225.

7reasons - https://www.7reasons.net/?dt_portfolio=carnuntum-die-garde-des-statthalters&lang=en (28.11.2018)

ANTICKÉ PRAMENE:

Notitia Dignitatum In Partibus Occidentis

Zdroj: <http://www.thelatinlibrary.com/notitia1.html?fbclid=IwAR2GsT0R3foTjUwM2vYYzTTGOLgFx67hVmdeZLLELQqgyxI8OLnjOGkHhDo> (2.12.2018)

Carnuntum bolo najneskôr od 2. stor. po Kr. administratívnym centrom rímskej provincie *Pannonia Superior*. Na území žili vedľa seba vojaci (so zázemím vojenského kastela), civilné obyvateľstvo a elita provincie, ktorú niekedy doplnila aj elita celej ríše – cisár, prípadne jeho rodinní príslušníci. Počas Markomanských vojen (161-180 po Kr.) viedol cisár Marcus Aurelius kampane práve z Carnunta. Na konci 2. stor. po Kr. bol v Carnunte guvernér provincie *Pannonia Superior* Septimus Severus prehlásený za cisára. Medzi iným to viedlo k veľkému rozmachu provincie ako aj samotnej lokality. V neskorom rímskom období sa malo Carnuntum stať na istý čas základňou dunajskej flotily. V priebehu neskorej antiky lokalita postupne upadala o čom svedčí aj opustený légiový tábor v 5. stor. po Kr. V súvislosti lokality s rímskou flotilou sme sa zamerali na užší kontext s možnosťou pôsobenia flotily v lokalite ako aj v ostatných kontextoch samotnej flotily.

VÝVOJ FLOTILY *CLASSIS PANNONICA*

V porovnaní s ostatnými provinciálnymi flotilami, bola *Classis Pannonica* skúmaná pomerne málo. Aj kvôli tomu nie sú jej história a vývoj úplne jasné. Počas štúdia založenia flotily boli predložené dve hlavné teórie. Jedna skupina bádateľov nasledujúc Chestera Starra je názoru, že bola založená v najskorších kampaniach na Balkáne. Napríklad- v období obliehania *Siscie* (dnešný Sisak, Chrovátsko) v roku 35 pred Kr. alebo počas Augustovej ofenzívy smerom k Dunaju v rokoch 15/12 pred Kr. (Starr 1993, 138; Mocsy 1962, 623; Zaninović 1998, 58). Ostatní bádatelia argumentujú, že čestné pomenovanie *Flavia* v plnom titule ako *Classis Flavia Pannonica*, indikuje jej vznik počas fláviovského obdobia, najpravdepodobnejšie počas vlády Vespasiana (Dimitrijević 1996, 144; Reddé 1986, 298). O tejto skutočnosti sa zmieňuje aj Tacitus, ktorý tvrdí, že čestný titul dostala flotila v roku 50 po Kr. (Hošek 1993, 33-37). Niekoľko inšcripcií nám taktiež potvrdzuje existenciu flotily *Classis Pannonica* v priebehu 2. stor. po Kr.⁷ Počas druhej Markomanskej vojny (178-180 po Kr.) pôsobili Rimania na území severne od Dunaja. To vyžadovalo podporu silnej flotily. Dunajské flotily boli reorganizované a umiestnené v nových základniach, kde zohrali dôležitú úlohu počas bojov (Rost/Flashar 1968, 84-85).

Classis Flavia Pannonica sa neskôr spomína v nápise prefekta L. C. Restituta, datovaného medzi roky 201-207 po Kr. Potom zmienky o nej miznú a panónska flotila sa objavuje až na

⁷Napr. z epigrafickej pamiatky vieme, že istý Manlius Felix mal titul *Praefectus classium Pannonicae et Germanicae* (Admirál panónskej a germánskej flotily). Podľa uvedeného nápisu mal byť veliteľom oboch flotíl.

kolkoch tehál z Progaru. Kolkované tehly flotily sú datované do prvej polovice 4. stor. po Kr. V polovici 4. stor. po Kr. sa v texte *Notitia Dignitatum* stretávame s panónskou flotilou už rozdelenou na štyri časti, ktoré podľa všetkého operovali na rieke Sáva. *Notitia Dignitatum* uvádza prefektov týchto flotíl spolu so stanicami, v ktorých sídlili⁸ (*Pristáš 2003, 24-25*).

Kvôli reorganizácii flotíl, s čím súvisí aj ich pomenovanie, môžeme badať, že na Dunaji v neskoršom rímskom období už nepôsobila *Classis Pannonica* ale *Classis Histrica*, ktorá pôsobila aj v provinciách *Moesia Prima* (Viminatium) a *Dacia Ripensis* (Aegetae). V Panónskych provinciách prameň *Notitia Dignitatum* uvádza ako stanice tejto Dunajskej flotily Mursu, Florentiu-Lugio a Carnuntum, neskôr Vindobonu. Ako vidíme, *Classis II. Pannonica* vznikla pravdepodobne presunutím flotily predtým sídliacej v Aegete, kde vznikla stanica Dunajskej flotily (*Mócsy 1962, 623*). O doklade služby flotily v okolí Carnunta nás informuje aj rímsky historik Ammianus Marcellinus, ktorý píše, že cisár Valentinianus v roku 375 po Kr. prekročil Dunaj s armádou pri Carnunte: „chytro urobil presun z Carnunta do Aquinca, v príprave nečakaného vpádu dal pospájať lode a keď ich narýchlo preklenul mostom z dosák, prešiel po druhej strane na územie Kvádov“ (*Amianus Marcellinus XXX, 5*).

GEOGRAFICKÉ ROZŠÍRENIE FLOTILY *CLASSIS PANNONICA*

Flotila spočiatku operovala od Carnunta až po Železné Vráta, pokiaľ nebola Panónia rozdelená na dve provincie za vlády Trajána. Podľa Chestera Starra povinnosti flotily *Classis Pannonica* zahŕňali aj pravidelné hliadkovanie na Sáve a Dráve. Oblasť pôsobnosti sa tým predĺžila až do *Pannonie Superior* (*Starr 1993, 138-140*). Väčšina bádateľov sa zhoduje na rozsahu operatívnosti flotily medzi Carnuntom a Železnými Vráťami. Niektoré práce navyiac predlžujú Starrov predpoklad a navrhujú, že flotila operovala aj pozdĺž Sávy a Drávy, ako aj v ich vedľajších tokoch (*Dimitrijević 1996, 154; Reddé 1986, 299*). Walter E. Heydendorff naznačil, že sféra pôsobnosti *Classis Pannonica* bola predĺžená až po hranice oboch Panónií. Argumentoval poznatkom, že flotila kontrolovala Dunaj ďaleko proti prúdu, až po *Castru Reginu* (dnešný Regensburg, Nemecko). Tento predpoklad ďalej rozvinul Viereck (*Viereck 1996, 221, 227-230, 255-256; Heydendorff 1952, 151*). Široká škála pôsobnosti flotily v týchto štúdiách viedla oboch bádateľov ku možnosti identifikovať základne v ktorých mohla sídlieť od Panonie Inferior, Pannonie Superior, Norica, Raetie a možno dokonca až po *Regio X*. Tvrdenie, že pravidelná oblasť operatívnosti flotily *Classis Pannonica* pokrývala najmenej 2, či možno

⁸ *Praefectus Classis Primae Flaviae Augustae, Sirmium Praefectus Classiss Secundae Flaviae, Graio Praelectus Classis Primae Pannonicae, Servibium Praefectus Classis Aegetensium Sivesecundae Pannonicae, ...nunc Sisciae*

až 5 provincií, poskytuje nový pohľad na administratívu flotily. Prefektúra panónskej flotily bola sexagenárna, čo znamená, že bola podriadená veleniu guvernéra provincie (Rummel 2008, 29-30). Okrem toho je z vojenských diplomov jasné⁹ (Starr 1993, 138-140), že od roku 107 po Kr. bola *classis Pannonica* súčasťou *Exercitus Pannonia Inferioris*. Vzhľadom na túto okolnosť je zrejmé, že guvernéri provincií Pannonia Superior, Noricum a Raetia by museli nechať jednotku, ktorá nie je pod ich velením (teda konkrétne panónsku flotilu) operovať vo svojich provinciách. Tento model sa zdá byť problematický v porovnaní s inak jasnou kontrolou *Limes Romanus*, ako ju v súčasnosti chápeme (Rummel 2008, 29-30).

LODE FLOTILY CLASSIS PANNONICA

Aktuálne nemám doložené nálezy rímskych lodí z Carnunta, preto musíme pristúpiť k hypotetickej rekonštrukcii na základe archeologických nálezov z iných riečnych flotíl a ikonografie. Za najviac používanú rímsku vojenskú loď na riekach môžeme považovať plavidlo, ktoré sa označuje termínom *liburna*. Označenie zahŕňa viacero variácií základnej, ľahkej bojovej lode. Vo všeobecnosti sa uvedeným pojmom označovali ľahké bojové lode. Na vyobrazeniach napr. zo stĺpov Trajána a Marca Aurelia sa lode javia ako otvorené *birémy* s 50 až 60 veslami a s kovovým bodcom na konci provy (-taranom). Najneskôr na začiatku 2 stor. po Kr. (napr. na Trajánovom stĺpe) sa tento typ lode vyvinul aj do upravenej riečnej verzie a v rozličných formách pretrvávali až do polovice 3. stor. po Kr. (Pittasi 2012, 43).

Používanie ľahkých *liburn* je teda v norickej a hornopanónskej sekcii *limes Romanus* veľmi pravdepodobné. Hlavným typom lodí boli teda *liburnae* s *triremou* ako vlajkovou loďou (Viereck 1996, 255-256). Predpoklad takejto stavby flotily je založený na reliéfnych vyobrazeniach z už vyššie spomenutého Trajánovho stĺpu. Počas vlády Trajána (98-117 po Kr.) sa veľkosť flotily *classis Pannonica* spolu s jednotkami flotily *classis Moesica* mala pohybovať v počte okolo 125 väčších a 100 menších plavidiel. Na prítokoch malo byť v službe ďalších 100 lodí. Najpoužívanejší typ rímskej bojovej námornej lode - *trirema*, sa používal vo väčšom počte zrejme iba na dolnom Dunaji. Flotila na hornom Dunaji mohla tiež používať *triremu*, napr. ako vlajkovú loď. Na hornom Dunaji sa používali hlavne *liburny*, ktoré v týchto oblastiach splňali lepšie podmienky riečnej plavby. Na podporu *liburn* sa používali prieskumné lode, navrhnuté ako *speculatorie*, alebo *scapha exploratoriae*. Klasifikácia sa zdá byť jasná, nejasné

⁹ Zatiaľ čo diplomy ako CIL XVI, 91 uvádzajú *classis Pannonicu* ako súčasť *exercitus Pannoniae Inferioris*, Chester Starr tvrdí, že jej rozsah operatívnosti zahŕňal aj *Pannoniu Superior* na základe CIL VIII, 7977, ktorý spája prefekta panónskej flotily s guvernérom z oboch provincií a CIL III, 4025 z Poetovia, venovaný trierarchom *classis Pannonica*.

je však to, či označovali rozdielne kategórie plavidiel, alebo sa tieto pojmy využívali na akékoľvek plavidlo slúžiace v rámci prieskumných misií. V ikonografii síce máme vyobrazené ľahké plavidlá, je však ťažké poukázať na to, ktoré sú definitívne „prieskumné“. Aj za predpokladu, že sa používal odlišný typ, by malá, otvorená *monorema*, pozostávajúca z 20 až 30 vesiel a ľahkého oplachtenia bola v súlade s dôkazmi ako aj s potrebou malého prieskumného plavidla a bola by vhodnou na využitie vo flotile *classis Pannonica*. Na základe dvoch nájdených lodí v Oberstimme pri Ingolstade v Bavorsku¹⁰ vieme (Pittasi 2012, 43), že

Obr. 29. Replika plavidla *navis lusoria*, typ Mainz A. Datovaná do 4. stor. po Kr.

Zdroj: <https://followinghadrianphotography.com/2017/06/06/museum-of-ancient-seafaring-mainz-germany/> (1.12.2018)

tieto otvorené *monoremae* dosahovali dĺžku 15,4 m a šírku 2,7 m. Mohli mať 16 až 20 vesiel. Každé veslo ovládal jeden muž, ktorý bol zároveň aj bojovníkom, čo je odlišné od usporiadania posádok väčších lodí pôsobiacich na moriach. Ich súčasťou boli aj ľahké plachty, ktoré mohli byť spustené – a čo je najdôležitejšie, mali plytký ponor (niečo cez 305 mm). To znamená, že boli vhodné na riečnu plavbu (Pittasi 2012, 43-44). V 4. stor. po Kr. flotila na hornom Dunaji pozostávala hlavne z *navis lusoriae* (Obr. 29), *navis actuaria* a *naves iudiciariae*, ktoré boli

¹⁰ Aktuálne súčasť expozície v Múzeu starovekej námornej dopravy v Mainz.

ideálne na meandrovanie riek s ich nízkym ponorom (viac informácií o tomto type lode pozri napr. *Ferkel/Konen/Schäfer 2004*).

Flotily na severe, teda na riekach, vykonávali vojenské a logistické úlohy a úzko spolupracovali s pozemným vojskom. Okrem ochrany riečnej hranice provincií Raetie, Norica a Panónie, bolo úlohou flotily *Classis Pannonica* zabezpečenie otvorených ciest na Dunaji, Dráve a Sáve. Okrem iného zabezpečovala logistické úlohy pre jednotky pozemnej armády. Spolu s kastelmi a flotilou *Classis Moesica* (slúžiacej na dolnom Dunaji) plnila *Classis Pannonica* dôležitú úlohu ochrany najdôležitejšej obchodnej cesty na severe (*Internetový zdroj*). Ďalšiu dôležitú úlohu tvorila flotila príležitostne pri veľkých prechodoch riek armádou. Zvyčajne sa vytváral pontónový most z lodí. Za týmto účelom boli lode uviazané vedľa seba a otočené provou proti prúdu. Na spodkoch lodí boli koše naplnené kameňmi aby ich zaťažili. Na trupy lodí boli potom položené trámy a dosky, aby boli lode prepojené. Ako dodatočná výstuž boli na obidvoch stranách pripevnené robustné zábradlia, aby sa zabezpečilo, že prechod bude bezpečnejší aj pre vozy a kone. Nakoniec boli pri oboch vstupoch vykopané zákopy pred navfšenú haldu zeme, na ktorej boli umiestnené stráže (*Vegetius III, 7.*).

CARNUNTUM AKO ZÁKLADŇA FLOTILY CLASSIS PANNONICA

Prítomnosť námorníkov (*liburnari*) môžeme v Carnunte predpokladať na základe strategicky dôležitej polohy na Dunaji. V Múzeu Carnuntinum sa nachádza náhrobný kameň istej ženy menom Augustiana Cassia Marcia (Obr. 30). Jej manžel, Marcus Antonius Basilides bol *frumentarius*¹¹ légie X *Gemina*, ku ktorej bola priradená neskoro antická flotila *classis Histricae*. Na reliéfe sa nachádza nad textom vyobrazená loď s odznakom *felix Italia*. Zatiaľ čo ikonografia náhrobného nápisu poukazuje na námorný prvok, táto skutočnosť sa neodzrkadľuje v texte, ktorý je sľubom pre zosnulú ženu a dieťa. Z neskoro antických zmienok z *Notitia Dignitatum* máme zmienky aj o prefektovi dunajskej flotily

Obr. 30. Stéla ženy z Carnunta s vyobrazením lode nazwanej FELIX ITALIA.

Zdroj: Archív autora

¹¹Termín *frumentarius* označoval úradníka Rímskej ríše, pôvodne zberateľa pšenice (*fructum*), ktorí tiež pôsobili ako tajná služba Rímskej ríše v 2. a 3. storočí po Kr.

a námorníkov z légie XIV, ktorí boli pod velením muža s titulom Dux. *Classis Histricae* mala byť neskôr premiestnená z Carnunta do Vindobony v 4. stor. po Kr. Vojenský prístav v Carnunte sa mohol nachádzať severne od Pfaffenbergu alebo na východnej strane Petronelu. Dnes to však nevieme určiť, nakoľko sa tok Dunaja od antiky zmenil niekoľko krát (*Rummel 2008*, 49-51).

Veľké časti budov na brehu rieky sa počas stáročí stali obeťou erózie. Medzi nimi samozrejme aj prístavné zariadenia, alebo miesta na bezpečné kotvenie. Zariadenia takéhoto typu sa pravdepodobne nachádzali v civilnom meste (Kastel Petronell) a v guvernérskom paláci, v oblasti severovýchodného *canabae* alebo v oblasti legionárskeho tábora. Veľká skladová budova, ktorá bola skúmaná v roku 1889 v blízkosti brehu Dunaja tiež napovedá o význame tejto lokality (*Pristáš 2003*, 55-56). Zvyšky bývalého prístavu boli viditeľné ešte začiatkom 19. storočia. V roku 1823 si jeho polohu všimol a zaznamenal Kustos Wachter: "Hart an der Ostseite von Petronell und unterhalb des antiken Brunnens zeigt sich noch der ehemalige Hafen für die römische Flotille" (Preklad autora: Celkom na východnom okraji Petronellu sa pod spodnou polovicou antického toku (prameňa) stále ukazuje súveký (t.j. tiež antický) prístav pre rímsku flotilu). E. Swoboda ho stotožňuje s obchodným prístavom (*Swoboda 1958*, 80). „Zatiaľ čo v Petronelli je bohatý archeologický materiál a lokalita bola jasne dôležité vojenské centrum, neexistujú žiadne údaje, ktoré by naznačovali akúkoľvek formu prítomnosti flotily“ (*Rummel 2008*, 52). *Classis Flavia Pannonica* teda pravdepodobne prístav v Carnunte pre svoje lode nevyžívala. Jej pôsobenie sa po rozdelení provincie v roku 107 po Kr. obmedzovalo na územie Dolnej Panónie. Interpretácia tehál s kolkom CFPF ako C (*lassis*) F (*lavia*) P (*annonica*) F (*ecit*) bude zrejme chybná. Pravdepodobnejšia je interpretácia týchto kolkov v znení G (*eminus*) F (*iglinis*) P (*etroniana*) F (*ecit*). *Classis Flavia Pannonica* totiž používala kolok v tvare CL FP, ako to ukazujú nálezy tehál tejto flotily zo Zemun, Progaru alebo Noví Banovci (*Pristáš 2003*, 55-56).

Notitia Dignitatum spomína Carnuntum ako sídlo prefekta dunajskej flotily - *classis Histrica*, a zároveň aj ako sídlo *Praefecta Legionis Quartedecimae Geminae Militum Liburnariorum Cohortis Quintae Partis Superior*. Na základe situácie z provincií Moesie a Germánie, môžeme predpokladať, že vojenské jednotky umiestnené v Carnunte disponovali vlastným loďstvom v 2. aj 3. storočí, pričom nie je vylúčené, že tomu tak bolo už v 1. storočí. Na prítomnosť loďstva v Carnunte poukazuje ešte jeden nález – vápencový reliéf Neptúna s Victoriou. Bol nájdený v légiovom tábore a dnes je umiestnený v Mestskom múzeu v Bratislave. Je na ňom znázornený nahý Neptún, ktorý má v pravej ruke delfína, v ľavej trojzubec a pravú nohu má položená na

lodi. Victoria je znázornená s vtákmi, v opášanom rúchu so záhybmi, pravou nohou stojí na glóbose, v pravej ruke drží veniec a v ľavej palmovú ratolesť. Reliéf môže vyjadrovať vďaka Neptúnovi, prípadne Dunaju (ako božstvu) za vojenský úspech flotily. Je datovaný na rozhranie 2. a 3. stor. po Kr. (*Pristáš 2003*, 55-56).

Okrem argumentu, že flotila mohla byť umiestnená v každom provinčnom hlavnom meste, nie je dnes úplne jasné, prečo bola lokalita identifikovaná ako základňa flotily. Bez akéhokoľvek dôkazu o prítomnosti flotily podľa Rummela neexistuje žiadny dôvod na identifikáciu lokality Petronell – Carnuntum ako základne flotily hlavného mesta provincie (*Rummel 2008*, 52).

Hoci nemáme priamo doložené informácie o pôsobení *classis Pannonica* v Carnuntne, na základe zistení autora tohto príspevku, môžeme hypoteticky predpokladať prítomnosť jednotky v oblasti, a to hlavne kvôli dôležitému strategickému umiestneniu a významu Carnunta.

V budúcnosti bude dôležité zamerať sa na výskumy, ktoré by mohli o flotile priniesť nové informácie.

ZOZNAM POUŽITEJ LITERATÚRY

Dimitrijević 1996 - D. Dimitrijević: Die Häfen der Classis Flavia Pannonica des Donausektors von Bassianae (Taurunum- Cusum), In Petrović, P. The Roman Limes on the Middle and Lower Danube, Belgrade 1996, 143-157.

Ferkel/Konen/Schäfer 2004 – H. Ferkel/H. Konen/Ch. Schäfer (Hrsg.): Navis lusoria. Ein Römerschiff in Regensburg. St. Katharinen 2004.

Heydendorff 1952 – W. Heydendorff: Die römische Flotte auf der Norischen und Oberpannonischen Donau. In Unsere Heimat 23/Nr. 1-2/1952, Wien 1953. 149-157.

Hošek 1994 - R. Hošek: Die Donauflotte als militärischer und wirtschaftlicher Faktor. In H. Friesinger/J. Tejral/A. Stuppner (Hrsg.): Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen, Brno 1994. 33-37.

Internetový zdroj - <http://deacademic.com/dic.nsf/dewiki/2307570> (5.11.2018)

Mócsy 1962 - A. Mócsy: Pannonia. In Paulys Realenzyklopaedie der Classischen Altertumswissenschaft IX, Stuttgart 1962. 516-776.

Pauly – Wissowa – Kroll – White – Mittelhaus – Ziegler – 1926 – A. Pauly/G. Wissowa/W. Kroll/K. Witte/K. Mittelhaus/K. Ziegler (Eds.): Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft: neue Bearbeitung, Stuttgart 1894–1980.

Krüger 1970 – M. L. Krüger: Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum, Teil I., Die figürlichen Reliefs. Wien 1970.

Pitassi 2012 - M. Pitassi: The Roman Navy Ships, Men&Warfare 350 BC – AD 475. Yorkshire 2012.

Pristáš 2003 – M. Pristáš: Lod'stvo v Panónii v dobe rímskej. Nepublikovaná diplomová práca Trnavská uiverzita v Trnave. Trnava 2003.

Reddé 1986 - M. Reddé: Mare Nostrum – Les infrastructures, le dispositif et l' histoire de la marine militaire sous l'empire romain. Rome 1986.

Rost/Flashar 1968 – G. A. Rost/H. Flashar: Vom Seewesen und Seehandel in der Antike. Eine Studie aus maritim-militärischer Sicht. Amsterdam 1968.

Rummel 2008 - Ch. Rummel: The fleets on the northern frontier of the Roman empire from the 1st to 3rd century. Nepublikovaná dizertačná práca University of Nottinham. Nottingham 2008.

Starr 1993 - C.G. Starr: The Roman Imperial Navy, 31 B.C. – A.D. 324. Chicago 1993.

Swoboda 1958 - E. Swoboda: Carnuntum. Wien 1958.

Viereck 1996 - H.D.L. Vievreck: Die Römische Flotte – Classis Romana. Hamburg 1996.

Zaninović 1993 - M. Zaninović: Classis Flavia Pannonica, In B. Čečuk (Edit.) Arheološka istraživanja u slavonskom brodu i brodskom posavlju, Zagreb 1993. 53-58.

Antickí autori:

Ammianus Marcellinus XXX, 5.

Zdroj:http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Ammian/30*.html (2.12.2018)

Vegetius – Vegetius: Epitoma rei militaris. Z anglického prekladu (Michael D Reeve) Oxford 2007.

Acta Carnuntina (vydávané od roku 2012)

Behling/Maschek/Vlcek 2016 – C.M. Behling/D. Maschek/E. Vlcek: Römische Malerei aus Carnuntum : Alt- und Neufunde ausgewählter Komplexe der Zivilstadt. St. Pölten 2016.

Beutler 2017 – F. Beutler (Hrsg.): Der Adler Roms: Carnuntum und die Armee der Cäsaren. Katalog des NÖ Landesmuseums. Mainz 2017.

Carnuntum Jahrbuch (vydávané od roku 1955/1985)

Ertl 2006 - R. F. Ertl: Carnuntum - Die Metropole am Rande des römischen Imperiums. Bad Deutsch-Altenburg 2006.

Gugl 2011 – Ch. Gugl at al.: Das neue Gesamtmodell von Carnuntum. In Forum Archaeologie 58/III. 2011 (<http://farch.net>).

Gugl/Kastler 2007 – Ch. Gugl /R. Kastler (Hrsg.): Legionslager Carnuntum. Ausgrabungen 1968-1977. Der römische Limes in Österreich 45, 2007.

Gugl/Doneus/Noneus 2013 - Ch. Gugl/M. Doneus /N. Doneus: Die Canabae von Carnuntum – eine Modellstudie der Erforschung römischer Lagervorstädte. Wien 2013.

Humer 2003 - F. Humer: Das römische Stadtviertel im Freilichtmuseum Petronell. Archäologischer Park Carnuntum. Die Ausgrabungen. Bd. 3. Wien 2003.

Humer 2006 - F. Humer (Hrsg.): Legionsadler und Druidenstab. Vom Legionslager zur Donaumetropole. Kataloge zur Sonderausstellung aus Anlass des Jubiläums - 2000 Jahre Carnuntum. St. Pölten 2006.

Humer 2009 – F. Humer (Hrsg.): Von Kaisern und Bürgern - Antike Kostbarkeiten aus Carnuntum. St. Pölten 2009.

Humer 2011a – F. Humer (Hrsg.): Römische Thermen: Forschung und Präsentation; Akten des Internationalen Kolloquiums veranstaltet vom Archäologischen Park Carnuntum und der Gesellschaft der Freunde Carnuntums, 17. - 18. September 2009 in der Kulturfabrik Hainburg. Hainburg 2011.

Humer 2011b – F. Humer (Hrsg.): Götterbilder - Menschenbilder : Religion und Kulte in Carnuntum ; [Ausstellung im Rahmen der Niederösterreichischen Landesausstellung 2011 "Erobern - Entdecken - Erleben im Römerland Carnuntum" im Archäologischen Museum Carnuntinum, Bad Deutsch-Altenburg, 16. April 2011 bis 15. November 2012]. St. Pölten 2011.

Humer 2014a – F. Humer (Hrsg.): A. D. 313 - von Carnuntum zum Christentum. Ausstellung im Archäologischen Museum Carnuntinum, Bad Deutsch-Altenburg, März 2013 - Oktober 2016. St. Pölten 2014.

Humer 2014b – F. Humer (Hrsg.): Carnuntum: wiedergeborene Stadt der Kaiser. Darmstadt 2014.

Humer/Kremer/Pollhammer 2017 - F. Humer, G. Kremer, E. Pollhammer, A. Pülz (eds.): A.D. 313 – Von Carnuntum zum Christentum. Bad Deutsch-Altenburg 2017.

Jobst 2006 – W. Jobst (Hrsg.): Der römische Tempelbezirk auf dem Pfaffenberg/Carnuntum : Ausgrabungen - Funde - Forschungen = The Roman temple district of Pfaffenberg/Carnuntum. Klagenfurt 2006.

Kremer/Gugl/Uhlir/Unterwurzacher 2012 - G. Kremer/ Ch. Gugl/ Ch.F. Uhlir/M. Unterwurzacher: Götterdarstellungen, Kult- und Weihedenkmäler aus Carnuntum. Wien 2012.

Kronberger/Radbauer/Gugl 2015 - M. Kronberger/S. Radbauer/ Ch. Gugl: Die Canabae von Carnuntum II. Wien 2015.

Neubauer 2012 – Ch. Neubauer (Hrsg.): ArchPro Carnuntum : zerstörungsfreie archäologische Prospektion des römischen Carnuntum. Wien 2012.

Sedlmayer/Groh 2015 - H. Sedlmayer/S. Groh (Hrsg.): Große Thermen, Palästra, Macellum und Schola im Zentrum der Colonia Carnuntum. Wien 2015.

Windholz 2006 – E. Windholz: CARNUNTUM: Die Metropole am Rande des römischen Imperiums. Eine Spurensuche in Bad Deutsch Altenburg und Petronell. Bad Deutsch-Altenburg 2006.